

**“МОНГОЛ НУУЦ ТОВЧОО” ДАХЬ ЗАРИМ АСУУДЛЫГ
ДАХИН СУДАЛЖ АВЧ ҮЗЭХ НЬ**

Л.Баасандорж *

“Монголын Нууц Товчоо”(МНТ) бол монгол үндэстний түүх, соёл, ахуй байдал, уламжлал, зан заншлыг тод томруунаар харуулж чадсан гайхамшигт нэгэн сурвалжит зохиол билээ. “Нууц Товчоон” зохиолд ертөнц дахиныг байлдан дагуулж, хүн төрөлхтнийг нэгэн захиргаан дор оруулж, дипломат ёсыг дэлхий дахинаа гаргаж ирсэн суу их билигт Чингис хааны үйл хэрэг, түүний амьдралын баялаг түүх, алтан ургийнхны ураг удмын холбоо, найр хурим зэрэг язгууртан монголчуудын уламжлалт зан заншлыг бичиж үлдээжээ. Тэдгээрийг өдгөөгийн өнцгөөс харж судлахдаа тухайн үеийн сэтгэхүйн түвшинд нь гаргалгаа хийх нь зүйн хэрэг билээ. Зохиогч зохиолоо нууц газар, нууц байдалтай, зарим үйл явцыг нууц байдлаар бичиж үлдээсэн нь өдгөөгийн өнцгөөс харж, тайлж унших нь чухал байна.

“МНТ”-ны 76, 77-р зүйлд Тэмүжин, Хасар хоёр Бэгтэрийг хоёр талаас нь харваж хороож байгааг дурддаг.¹ Тэмүжин Бэгтэрийг гөхий загас, бялзуухай төдийхөн булаасанд ихэд уурсаж хороов уу? Аль эсвэл олон Монгол овгийг хурааж монгол улсаа байгуулах өндөр их тавилантай хүүгийн амьдрал тэмцлийн эхлэл байв уу?

Тэмүжин, Бэгтэр нарын зөрчлийг овог төрлийн удирдагч болох гэсэн улс төр, эрх мэдлийн төлөөх тэмцэл байсан гэж нэлээдгүй эрдэмтэн судлаачид үзэж байна. Тухайлбал: Рене Груссе “...Хэдийгээр ийм явдал болсон ч цэл залуухан Тэмүжин хөвүүн өөрт нь дур зоргоо тулган хүлээлгэхийг санаархсан дүүгээ цааш харуулж овог төрлийнхөө удирдагч гэдгээ харуулсан байна.”² гэжээ. Райнхолд Нойман-Ходиц үзэхдээ: “Бэхтэр/Бэгтэр.Л.Б/ хэдийгээр амийг нь өршөөхийг гуйсан боловч Тэмүжин түүнийг нь үл тоон, санаатайгаар хөнөөсөн байна. Яагаад гэвэл тэрээр гэрийн эр хүн, эцгийн хамгийн ахмад хөвгүүн, өрхийн толгойлогч байлаа. Тал нутгийн хууль ёс тийм байв”³ гэжээ. Эрдэмтэн П.Рачневский “Бэгтэрийг алсан явдал зөвхөн болжмор загас булаалдсанаас болсон биш. Харин илүү гүн шалтгаантай. Тэмүжин өрх гэрийн толгойлогч байх хүслээс болсон хэрэг бололтой”⁴ гэжээ. Эрдэмтэн Л.Н.Гумилев Тэмүжин дүү Хасартайгаа нийлж (Бэгтэрийг) алсан явдлыг тэрээр Тайчуудтай холбож үзжээ.⁵ Бэгтэрийг Тэмүжин сумаар онилж хөнөөсний дараагаар Тайчууд тэднийхнийг (Есүхэйн орон сууринг) довтолж, Тэмүжинийг барьж авчээ. Л.Н.Гумилев энэхүү үйл явдлыг “...чухамдаа айл гэрийн хэрүүл маргаан тайчуудад ямар падтай юм бэ? Ямар учраас хөндлөнгөөс оролцох болоов? /болов.Л.Б/⁶ гэсэн сонирхолтой асуулт тавьжээ. Тэрээр үзэхдээ: “Бэгтэр туршуул, мэдээ хүргэгч нь байжээ. Тэрвээр Боржигины энэ айлд, Есүхэйн гэрт болсон бүхнийг ховлодог байсан байна. Тэгэхлээр эцгийнхээ үхсэний дараа эрх дархаа булаалгасан хүү нь яаж өсч байгааг тайчууд мэдэхийг хүсч байжээ.”⁷ гэж үзжээ. Сочигэл эх, Бэгтэр нар тайчуудтай ямар нэгэн байдлаар холбоотой байсан ба тэд Есүхэйн гэрт болсон бүхнийг тайчуудад ховлодог байсан учир Тэмүжин Бэгтэрийг хорсож алсан бололтой гэж Л.Н.Гумилев бичжээ. Академич Б.Я.Владимирцов “Энэ бол ураг удмынхан цаг үргэлж завсар хоорондоо муудалцаж тэмцдэг байсан болохоор хүмүүс, тэр байтугай нэг гэр бүлийн хүмүүс хүртэл бие биенээ алж талахыг харсаар байгаад нүд тасч (дасаж.Л.Б), хүн алахыг гэмт хэрэг гэж үзэхээ больсон цаг байжээ. Эрх зүйн хэм хэмжээгүй овгийн

* Өвөр Монголын Их Сургууль

¹ “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (77 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.38.

² Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулсан Чойнзонгийн Баатар), ред: Сандуйжавын Одхүү, УБ.,2001, т.64.

³ Райнхолд Нойман-Ходиц “Чингис хаан” Болгар хэлнээс орчуулсан Д.Батсайхан, монгол найруулгыг хянан тохиолдуулсан Б.Даш-Ёндон, УБ.,2002, т.23.

⁴ П.Рачневский “Чингис хаан, түүний амьдрал үйлс”, УБ.,1983, т.8.

⁵ А.И.Курчки, Л.Н.Гумилев “Хар домог”, УБ.,1992, т.69.

⁶ Мөн тэнд

⁷ Мөн тэнд

байгуулалт ноёрхож байсны улмаас хэрүүл, хэл ам таталж зодоон цохион хийх явдал нүүдэлчин монголчуудын дунд газар авч, тэр талаар татарууд бүр ч адтай байжээ”⁸ гэж тухайн үеийн байдлыг өгүүлжээ. Түүхч Ш.Нацагдорж Тэмүжиний багын ааш араншин байдлын талаар өгүүлэхдээ: “...Тэдний дотроос Тэмүжин бусдаасаа нэн ч их эзэнлэг догшин зантай хүмүүжиж байсан нь эх өөр дүү буюу ах Бэгтэрийг болжмор булааж авсан төдийгөөр дүү Хасартай нийлэн алснаас тодорхой байна.”⁹ гэжээ.

“МНТ”-нд өгүүлснээр: <<Есүхэй баатарын Өгээлүн үжинээс Тэмүжин, Хасар, Хачигун, Тэмүгэ эд дөрвөн хөвүүд төрөв. Тэмүлүн нэртэй нэгэн охин төрөв.>>¹⁰ <<Есүхэй баатарын нөгөө гэргий Сучигэл /Сүчигэл.хөр./ эхээс төрсөн Бэгтэр, Бэлгэтэй хоёр бүлгээ.А.то>>¹¹ гэжээ. Удалгүй эцэг Есүхэй нас нөгчиж, Өэлүн эх хэдэн хөвүүдийн хамтаар арайхийн аж төрөн амьдрах ажээ. Ийм хэцүү үед урьдын Есүхэйн мэдэлд байсан олон овог аймгууд Өэлүнийг хэдэн хөвүүдийн хамтаар орхиж нүүж одов. Ийнхүү олон овог аймгууд Өэлүнийг орхиж нүүснээр түүнийг түүхийн тавцан дээр хэсэг хугацаанд ганцаардуулжээ. “Тэвч Өэлүн ээж санаа сэтгэлээр гутарсангүй, үр хүүхдээ хүмүүжүүлж, удам дамжсан язгууртан гэдгийг тэдэнд ойлгуулж /Тэмүжин, түүний дүү нар.Л.Б./, язгууртаны ангид хамаарагдах эрхтэй учраас учирсан хүнд байдлыг гэтлэн давж, өсч өндийхийн тулд хичээж чармайх хэрэгтэйг ухааруулж байжээ.”¹² Харин энэ үед Есүхэйн нөгөө гэргий болох Сочигэл эх өөрийн хоёр хөвүүн болох Бэгтэр, Бэлгүтэйн хамтаар тэдэнтэй (Өэлүн болон түүний хөвүүдтэй) үлдэж хамт амьдарч байжээ. Эцгээс өнчирч хоцорсон хөвүүд багаас зовлон зүдгүүр амсаж, цааш амьдрахын тулд юу эсийг үзэв гэлтэй. Энэ цаг мөчид жижиг сажиг маргаан тэднийг тойрсонгүй. Гагц тэрхүү маргааны сэдэл нь юу байв? Ямартай ч нэг эцгийн хоёр өөр эхээс төрсөн хөвүүд тийнхүү хоорондоо үл эвдрэлцэх гэдэг яаж ч бодсон үл төсөөлөгдөх.

Түүхийн тулгаран ирсэн хүнд нөхцөл байдал Есүхэйн /үлдсэн/ гэр бүлийнхнийг бүгдийн сэтгэлийг зовоох¹³ болсон энэ үед Тэмүжин, Бэгтэр нар юунаас үүдэж хоорондоо зөрчилдэх болов. Тэмүжин, Бэгтэр нар хоёул өөрийн гэр бүлийнхнийг тэжээх гэж ихээхэн хичээл зүтгэл гаргах боловч тэдэнд олдож буй нь загас, болжмор шувуу л аж. Учир нь бусад олон овог аймгийн хүмүүс хээрийн ан гөрөөсийг тэднээс өрсөж агнасаар байсан болохоор тэдний дотор ихээхэн уур хилэн буй болж байсан биз ээ. Нөгөөтэйгүүр тэд (Тэмүжин, Бэгтэр нарыг хэлж байна.) насаар харьцангуй бага агаад тэдгээр өөрсдөөс нь өрсөж ан гөрөө хийж буй талын анчдын дэргэд ан агнах дадал зуршил, чадвар хараахан суугаагүй байсантай холбоотой юм. Ийнхүү бусад овгийн эрчүүл Тэмүжин, Бэгтэр нараас илүүтэйгээр хээр талын ан гөрөөсийг агнах болсон энэ үед Тэмүжин, түүний дүү нарын агнасан болжмор шувуу, загасыг Бэгтэр булааж гэрийн дотор хэрүүл маргаан үүсгэжээ. Харин Тэмүжин, Бэгтэр нарын хооронд үүссэн жижигхэн маргаан хурдан хугацаанд ч болов зөрчил болж орхижээ. Энэхүү зөрчилт байдалд хөвүүдийн хүмүүжил, зан араншин, дотоод сэтгэл зүй ихээр нөлөөлсөн нь дамжиггүй юм. Учир нь Тэмүжин, Бэгтэр нар өөр өөрийн эхийн

⁸ Б.Я.Валидимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.15.

⁹ Ш.Нацагдорж “Чингис хааны цадиг”, УБ.,1991, т.28.

¹⁰ “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (60 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.28.

¹¹ Лувсанданзан “Эртний Хаадын Үндэслэсэн Төр Ёсны Зохиолыг Товчлон Хураасан Алтан Товч Хэмээх Оршвой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, харгуулан тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.46.

¹² Б.Я.Владимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.14.

¹³ Өэлүн эх, Сочигэл нар Есүхэй баатраас хойш ядуу зүдүү, гачигдал зовлонтой үлдсэн боловч тэдний хамгийн ихээр сэтгэл зовниж байсан зүйл бол Монгол олон овог аймгийг хэрхвэл нэгтгэж зангидах вэ? гэдэг асуудал байсан (гарч ирсэн) юм. Учир нь тэд (Тэмүжин, Бэгтэр, Бэлгүтэй, Хасар, Хачигун, Тэмүгэ нарыг хэлж байна.) болбол Монголын голлох төв язгууртнууд байсан учир Өэлүн эх түүний хөвүүд дээрх олон монгол овгийг нэгтгэж захирах асуудал дээр нэлээд анхаарлаа хандуулж байлаа. Аливаа угсаатнууд, улс үндэстний язгуурын хаад ноёдууд өөрийн улс үндэстний ирээдүйн /төлөө/ талаар сэтгэл нь ихээхэн зовниж энэ асуудал дээр ухаанаа уралдуулдаг ажээ. Учир нь тэд бол ухаанаараа, сэтгэлгээний хувьд, үзэл хандлагын хувьд оюун тархи аль эрт задарсан байдагт оршино.

хүмүүжлээр хүмүүжиж өссөн ба тэдний ертөнцийг үзэх үзэл, сэтгэлгээ, сэтгэл зүй нь ихээхэн харилцан адилгүй (өвөрмөц) байсан нь тодорхой юм. Иймд тэдний хооронд зөрчил үүсэх үндэс нь хөвүүдийн бяцхан сэтгэхүйд төлөвшиж буй төлөвшилтэй шууд холбоотой байв. Энэ талаар Францын эрдэмтэн Рене Груссе өгүүлэхдээ: “Тэмүжин хийгээд түүний дүү нарын авир араншин санаанд оромгүй бөгөөд ихээхэн харгис хатуу байдаг байсан бөгөөд хүмүүжиж өссөн орчин нөхцөлийг нь бодоход тийм ч гайхмаар зүйл биш байсан юм. Өсвөр насны хөвгүүдийн хувьд атаархах, гомдохын аль алин нь байх л ёстой хэдий ч ганцаардмал зожиг, гачигдал зовлонтой байдал нь энэ бүхнийг улам даамжруулж байлаа.”¹⁴ гэжээ. Тэмүжин, түүний дүү нар ухаант Өэлүн эхийн сургаалаар, талын язгууртны хэв маягаар хүмүүжиж байлаа. Тэд монгол ахуй, монгол зан заншил, нүүдэлчин түмний сэтгэлгээний өвөрмөц байдал дунд өсөн торнигчоож байсан юм. Хөвүүдийн хооронд үүссэн зөрчилт маргааныг тэдний хүмүүжил, зан араншин, ахуйн хүрээнд нь авч үзэх нь зөв боловч чухамхүү /ганцхан/ ингэж үзвэл хараахан буруу юм.

Тэмүжин, Бэгтэр нар оюун санааны хүрээнд тэмцсэн ба өөрөөр хэлбэл оюун санааны хувьд эрх чөлөөг мэдэрсэн хоёр хөвүүний хооронд үүссэн зөрчилт байдлын үүднээс авч үзэх нь зүйтэй юм. Тэмүжин Бэгтэр нар сэтгэлгээний хувьд задарсан, ертөнцийг үзэх үзэл нь аль эрт нээгдсэн басхүү тэлэгдсэн байсан юм. Энэ үүднээс авч үзвэл тэдний тэмцэл бол оюун санааны хүрээнд явагдсан бөгөөд оюун санааны тэмцэл гэж үзэх үндэстэй. Монгол олон овог аймгийг нэгтгэх тухай бодол тэдний оюун санаанд бат шингээстэй байжээ. Тэмүжин, Бэгтэр нарын тэмцэл нь Монголын их хувь заяаг өөрийн ухаан, сэтгэлгээний хурдаар урагшлуулсан /урагшлуулж авч явсан/ тийм л тэмцэл байсан юм. Хэдийгээр Өэлүний хөвүүд ахуйн эрх чөлөөнөөс гарч эдийн засгийн эрх чөлөөнд хүрээгүй байсан ч Тэмүжин болон түүний дүү нар оюун санааны хувьд эрх чөлөөг аль эрт мэдэрсэн байжээ. Иргэншлийн онолоор оюун санааны хувьд эрх чөлөөг мэдэрсэн хүн гутранги үзэлд автагдаж, орчин тойрноо үгүйсгэдэг ба Груссын дүгнэсэнчлэн ганцаардмал, зожиг, гачигдал зовлонтой байдал нь Тэмүжиний хувьд экзистээ нээх нэг томоохон боломж нөхцөл, гарц болж өгснийг энд тэмдэглэх нь зүйтэй /чухал/ юм. Гутранги үзэлд муу тал бий ч гутранги үзлээсээ ангижирч сэтгэхүйн далд хэлбэрийг олсноор экзистээ нээдэг ба орчлон хорвоог өөр өнцгөөс харж чадах ажээ. Энэ бол бодгаль бие хүний жинхэнэ эрх чөлөө ажгуу. Иргэншлийн онолоор Тэмүжин, Бэгтэр нарын зөрчилт тэмцэл тэдний хувьд экзистээ нээх анхдагч сэдэл байсан ч байж болох. Энэ нь цаашлаад дэлхий дахиныг өөрийн оюун санаа, сэтгэлгээний хурдаар зангидаж, түүхийн хүрдийг эргүүлж хүн төрөлхтний өмнө хэзээ ч давтагдашгүй гавъяаг байгуулсан эзэн Чингис хааны үйл хэрэг бүхний эхлэл болсон байж болохыг хэн үгүйсгэх билээ.

Бэгтэрийг харвахдаа Тэмүжин ихэд зоригжиж, тэрээр хорт дайснаа хороож буй мэтээр заналтайгаар хөнөөсөн нь Чингис хааны зарчим, шударга үнэнийг түрүүнд тавьдаг түүний зан характер харагдаж байна. Эцгийг нь хорлож алсан Татарчуудаас хэрхэн яаж өшөө хорсолоо авах тухай бодол өвөртөлж байсан Тэмүжиний хувьд Бэгтэр, Бэлгүтэй нарын түрэмгийлэл нь түүний уур хилэнг хүргэсэн нь мэдээж. Энэ үед олон монгол овог аймгууд тэднээс нүүр бууруулав. Энэ байдал Тэмүжиний уур бухимдлыг улам их бадраав. Ийм нөхцөл байдалд Бэгтэр түүнээс гарах араншин нь Тэмүжинийг асуудлыг түргэн түргэн шийдэхэд хүргэжээ. Энэ талаар Лео Де Хартог “Залуу Тэмүжин өмнөө тулгарч буй асуудлуудыг шинэлэг аргаар түргэн шийдвэрлэж байлаа”¹⁵ гэжээ. Заналт дайснуудаас өшөө авахыг бодолхийлж байсан Тэмүжиний хувьд Бэгтэрийн характер түүнийг дайснаа болгож харахад хүргэжээ. Энэ талаар Академич Ш.Нацагдорж “...Бэгтэрийн доромжлол нь тайчуудын дарлалд хорсон тачаадаж явсан Тэмүжиний бухимдлыг туйлд нь хүргэн эцсийн бүлэгт Бэгтэрийг хороох аймшигтай алхам хийхэд хүргэсэн бололтой.”¹⁶ гэжээ. Эндээс харвал Тэмүжин Бэгтэрийг харваж байхдаа хойшдын үйл хэрэгт нь дайсан болох хүнээ хороож буйгаа мэдэж байсан биз ээ. Энэ тухай “МНТ”-нд өгүүлэхдээ Тэмүжин, Хасар хоёр Бэгтэрийн

¹⁴ Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулсан Чойнзонгийн Баатар), ред:Сандуйжавын Одхүү, УБ.,2001, т.61.

¹⁵ Лео Де Хартог “Дэлхийг эзэгнэгч Чингис хаан”, /Эх хэлнээ хөрвүүлсэн Ж.Насанжаргал, хянан тохиолдуулсан Академич Ч.Далай/, УБ.,2004, т.36.

¹⁶ Ш.Нацагдорж “Чингис хааны цагиг”, УБ.,1991, т.29.

дээрэнгүй зан авир гаргаад байгаа тухай Өэлүн эхэд өгүүлдэг билээ.¹⁷ Энэ нь “одоо биднийг ингэж дээрэлхэж байна, хожмын хойно яах вэ?” гэсэн бодлыг өөртөө тээх Тэмүжин хүүгийн санааг сая уншиж ойлгож болох мэт. Ингэж үзвэл Бэгтэрийг харваж алснаас Тэмүжиний өшөөт дайснаа дарах эхлэл тавигджээ гэж хэлж болох юм. Учир нь Бэгтэр, Тэмүжин нар хоёул Боржигин овгийн угсаа залгамжлах хөвүүд байсан агаад энэ дэлхийд нэг л нар хүн төрөлхтөнг гийгүүлдэг гэдгийг бяцхан хоёр хөвүүн ухаан санаандаа аль эрт ойлгосон байжээ.

Бэгтэр бол Тэмүжинтэй эцэг нэг, эх ондоотой, түүний (Бэгтэрийн) зан авир нь ч дээрэлхүү, түрэмгий, тэгээд ч тэрээр Тэмүжинээс хоёр насаар ахмад байв. Бэгтэр Тэмүжинээс насаар ахмад байсныг нотлох баримт монголын түүхийн сурвалж бичгүүдэд үлджээ. Тухайлбал: Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцаны “Алтан товч”-д өгүүлснээр “... Есүхэй баатар нь Жоу овгийн Мангала-г хатан авч, түүнээс Бэгтэр, Бэлгэтэй хоёр хөвгүүнтэй ажгуу. Тэр цагт Тайжуудын Эршилт хэмээгч Олханууд овгийн Өлэнийг (Өэлүн) хатан авсан ажгуу.”¹⁸ гэжээ. Дарма гүүшийн “Алтан хүрдэн мянган хигээст” зохиолд тэмдэглэснээр “... {Заримууд Өгүлэн хатны хээлэнд ирсэн хөвгүүн Бэгтэр хэмээмү. Заримууд урьд хатан Мангилынхаас бөх Бэлгэтэй (МНТ:Бэлгүтэй) ба Бэрх Бэгтэр үр үгүй} Хоёр лугаа зургаан хөвгүүн хэмээхийн тавны язгуур уг, ихэд дэлгэрвэй.”¹⁹ гэжээ. Ната Гомбованжилын “Алтан эрих” зохиолд “... Есүхэй эзэн нүүх улсын олонхи аймгийг эзэллээ. Түүний зургаан хөвгүүн Чингис хаан, өргөсөн нэр Тэмүжин хэмээмүй. Хавт Хасар, Хажарчи Хачигу (Хачигун), Ойт Очигу(Отчигин), Бэрх Бэгтэр [үргүй], Бөх Бэлгэтэй эд буюу. Олонхи бичигт энэ мэт атал шинжилбээс, зарим бичигт урд хатны хөвгүүн Бэгтэр, Бэлгэтэй хэмээн агч (байгч) ариун мэт байнам.”²⁰ гэжээ. Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцаны “Алтан товч” зохиолд “...Бэхи Бэгтэрийн шарх нь хувилаад, хүнддэж нөгчив. Бөх Бэлгэтэй өгүүллрүүн: “Ах үр үгүй нөгчив. Тэмүлэний үр зээ-г манай их ахын улсад эзэн болговоос ямар буй” хэмээсэнд Сүбээдэй баатар энэ үг маш их зөв хэмээгээд ...”²¹ гэж өгүүлжээ. Эдгээр эх сурвалжуудаас харвал Бэгтэрийн эх Сочигэл Өэлүнээс эрт Есүхэйн гэрт ирсэн ба Бэгтэр Тэмүжинээс өмнө төржээ. Гэвч зарим сурвалжуудад арай өөр мэдээлэл байгааг орхиж яахан болох билээ. Тухайлбал: Саган сэцэний “Эрдэнийн товч”-д өгүүлснээр “...Тэр Тэмүжин лүгээ нэгэн эхтэй Хасар, Хачигин, Очигин дөрвөн хөвгүүд, Тэмүлэн гоо авхай ба Дагаши хатнаас төрсөн Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр лугаа зургаан болой.”²² гэжээ. Мөн “Хөх түүх”-д: “... Тэр Чингис хааны таван дүү нар нь Хавт Хасар /эзэн/, Бөх Бэлгүдэй, Отчигин, Харт Хачигу /Хачиун/, Бөх Баатар/Бэгтэр/ лүгээ тав болой.”²³ гэжээ. Гончигжавын “Сувд эрих хэмээгдэх шастир оршив” хэмээх зохиолд “... Бас Өэлэн хатнаас төрсөн Хасар, Очигин, Хачигин ба бага хатан Данашигаас төрсөн Бэгтэр, Бэлгэтэй эд тавуул цөм Тэмүжиний дүү буюу.”²⁴ гэжээ. Мөн “Хөх түүх”-д өгүүлэхдээ: “Их Өгүлэн хатнаас дөрвөн хөвгүүн, нэг авхай (охин.О.Д), бага Данагш хатнаас хоёр хөвгүүн буйгаас, их хөвгүүн нь тэнгэрээс заяат Тэмүжин хаан хөвгүүн /бөгөөд/ тэр нь магад Очирваанийн хувилгаан буюу.”²⁵ гэжээ. Ишбалданы “Эрдэнийн эрих”-д: “Их хатанд хөвгүүн дөрөв, охин нэг, бага хатанд хөвгүүн

¹⁷ “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (76, 77 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.38.

¹⁸ Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан “Алтан товч” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.60.

¹⁹ Дарма гүүш “Алтан хүрдэн мянган хигээст”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Т.Жамьянсүрэн, Л.Халиун), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.38.

²⁰ Ната Гомбованжил “Алтан эрих”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн доктор (Ph.D), проф Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.19.

²¹ Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан “Алтан товч” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.65.

²² Саган Сэцэн “Эрдэнийн товч”(Сонгомол эх бэлтгэж, хөрвүүлэг, тайлбар зүүлт хийсэн М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.58.

²³ “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.56.

²⁴ Гончигжав “Дай Юань Улсын суут Богд Чингисийн сувд эрих хэмээх шастир оршвой”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн С.Амарбаяр), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.62.

²⁵ “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.46.

хоёр байсан буй. Түүнээс их хатны их хөвгүүн нь Тэмүжин хэмээх алдартай Очирваанийн хувилгаанд алдаршсан...” гэж²⁶ сурвалжуудад тэмдэглэгдэж үлджээ. Ломи “Монгол боржигид овгийн түүх”-д өгүүлснээр: “Есүхэй баатараас төрсөн нь зургаан хөвгүүн, ахмад хөвгүүн Чингис хаан Тэмүжин, дэд хөвгүүн хавт Хасар, гутгаар хөвгүүн Очугу, дөтгөөр хөвгүүн Гачугу, тавдугаар хөвгүүн Бэгтэр, зургадугаар хөвгүүн Бэлгэтэй.”²⁷ гэжээ. Академич Б.Я.Владимирцов “...Есүхэй баатар **ууган хүүдээ** эхнэр болох охин олж өгөхөөр хүүгээ дагуулан, эхнэрийнхээ төрхөм Олхуноуд аймагт очижээ...”²⁸ гэж дурджээ. Райнхолд Нойман-Ходиц Тэмүжинийг “...Тэрээр гэрийн эр хүн, эцгийн хамгийн **ахмад хөвгүүн**, өрхийн толгойлогч байлаа”²⁹ гэж үзжээ. Дээрх түүхийн эх сурвалжуудаас үзвэл Бэгтэр Тэмүжинээс насаар ахмад бус байсныг харуулж байна. Харин чухамхүү ямар учир шалтгааны үүднээс Тэмүжинийг Бэгтэрээс ах байсан гэж эх сурвалжуудад үлдээв? Түүхийн эх сурвалжуудын нилээд нь “Монголын Нууц товчоо”-г гол цөм эх сурвалжаа болгож ашигласан байдаг. “МНТ” нь Их Эзэн Чингис хааны үүх түүх, түүний дэлхий дахинаа байлдан дагуулсан их үйл хэргийн талаар өгүүлдгээс бус чухам Бэгтэрийн хэн болох, түүний эх Сочигэл Есүхэй баатартай хэдийд хуримласан зэрэг мэдээ тун хомс билээ. Нөгөө талаар “МНТ” бол Чингис хааны хэрэг явдлыг түүхийн тавцанд гаргаж тавьсан хийгээд түүний талаар ихийг өгүүлэх агаад энэ мэтээр харвал түүнд (Эзэн Чингис хаанд) зориулагдсан түүх гэж хэлж болох юм. Энэ талаар эрдэмтэн П.Поуха “Монголын нууц товчоо бол түүх ба уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн” гэдэг зохиолдоо бичихдээ: “Нууц товчоо бол бүх ард түмэнд зориулсан зохиол биш, Монголын тэр үеийн тэргүүлэгч Чингис хаан ба түүний гэр бүлд зориулж бичсэн зохиол юм”³⁰ гэж өгүүлжээ. Энэ үүднээс үзвэл дээрх түүхийн эх сурвалжуудад Тэмүжинийг Бэгтэрээс ахмад байсан мэтээр тэмдэглэн үлдээсэн нь Тэмүжиний олон Монгол овгийг нэгтгэж нэгдсэн улс байгуулсан хийгээд дэлхий дахинд байгуулсан түүний гавьяа зүтгэлийг үнэлсэн(үнэлж бичсэн) хэрэг юм.

Есүхэй баатар болбоос хоёр хатантай байв. Есүхэй баатрын эхэлж буулгасан хатан бол Бэгтэр, Бэлгүтэй нарын эх Сочигэл, түүний дараа Чингис хааны эх Өэлүн Үжин Боржигин овогт иржээ. Өэлүн Үжин Есүхэйн гол хатан байжээ. Учир нь тухайн үед үе угсаа залгамжлах ёс заншлын дагуу тухайн язгууртны ганцхан(гол) эхнэрийн хүүхдүүд л ах захаа баримтлан үе залгамжилдаг байсан аж.³¹ Тиймээс Өэлүн эхээс төрсөн Тэмүжинд Есүхэй баатар эхнэр олж өгөхөөр эхнэрийн төрхөм олхануд аймагт очжээ. Энэ нь Есүхэй баатар Тэмүжинийг өөрийн хаан удмын угсаа залгамжлах хөвүүнээр сонгосон болох нь нэгэнт тодорхой байна. Сурвалжид: “Есүхэй эзэн хальсны хойно ёст хөвгүүн Чингис хаан залгамжилбай.”³² гэжээ. Харин Сочигэл эх Есүхэйн гол хатан байгаагүй бололтой байна. Тэр гэрт эзлэх эрх ямбаар Өэлүнээс доогуур байсныг нэгэнт сурвалжууд бидэнд хэлж өгч байна. Хаадын түүхийг өгүүлэх “Хөх түүх” зохиолд: “... Их Өгэлэн хатнаас дөрвөн хөвгүүн, нэг авхай(охин.О.Д), **бага Данагш хатнаас** хоёр хөвгүүн буйгаас, их хөвгүүн нь

²⁶ Ишбалдан “Монголын оронд хааны угсаа хийгээд шашин дэлгэрсэн, шашныг баригчин үсэг урласан, хийд аймаг тэргүүтэн ямар мэт гарсны ёсыг номлосон эрдэнийн эрих оршвой”, (Төвд хэлээрхи сурвалжуудтай харгуулан, монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хэлхээс хийсэн Д.Бүрнээ), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) УБ.,2006, т.15, 16.

²⁷ Ломи “Монгол боржигид овгийн түүх”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн М.Баярсайхан, Р.Төрдалай), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.20.

²⁸ Б.Я.Валидимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.12.

²⁹ Райнхолд Нойман-Ходиц “Чингис хаан” (Болгар хэлнээс орчуулсан Д.Батсайхан), Монгол найруулгыг хянан тохиолдуулсан Б.Даш-Ёндон, УБ.,2002, т.23.

³⁰ П.Поуха “Монголын нууц товчоо бол түүх ба уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн” Шинжлэх Ухааны Хүрээлэнгийн хэвлэл, Улаанбаатар, 1957, т.3.

³¹ Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулагч Чойзонгийн Баатар, ред:Сандуйжавын Одхүү), УБ.,2001, т.64.

³² Гомбожав “Гангын урсгал”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Б.Баяртуяа, Ц.Батдорж, Б.Пүрэвбаатар), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.12.

тэнгэрээс заяат Тэмүжин хаан хөвгүүн /бөгөөд/ тэр нь магад Очирваанийн хувилгаан буюу.”³³ гэжээ. Мөн Ишбалданы “Эрдэнийн эрих” зохиолд: “... тэр цагт Есүхэй баатар түүнд хатан Өэлин хийгээд Танагши хэмээх байжээ. **Их хатанд** хөвгүүн дөрөв, охин нэг, **бага хатанд** хөвгүүн хоёр байсан буй. Түүнээс их хатны их хөвгүүн нь Тэмүжин хэмээх алдартай Очирваанийн хувилгаанд алдаршсан] ...”³⁴ гэжээ. Галданы “Эрдэнийн эрих” зохиолд ...Есүхэй баатар, түүний их хатан Өгэлэн, **бага хатан** Танагши хоёр. Их хатнаас Хасар, Хачигин, Өчигин гурван хөвгүүн, **бага хатнаас** Бэгтэр, Бэлгэтэй хоёр хөвгүүн төрөв.”³⁵ гэжээ. Түүхийн бусад сурвалжуудад Сочигэл эхийн талаар сонирхолтой мэдээ занги үлдээсэн байна. Тухайлбал, “Юань улсын түүх” зохиолд: “Лецзу”-гийн таван хөвгүүдээс Тэмүгэ Отчигин дөрөвдүгээрт, Бэлгүдэй тавдугаарт буй, энэ нь хатан хийгээд татвар эмээс гарснаар нь эш болгосон тул насны их багаар нь дараалаагүй юм.”³⁶ гэжээ. Дээрх зохиолд Сочигэл эхийг Есүхэйн татвар эм гэж үзсэн нь ихэнхи судлаачдын Сочигэл эх бол Есүхэй баатрын нөгөө гэргий (хатан) байсан гэдэг үзэлтэй харшилдаж байна. Дээрх түүхийн сурвалж дахь мэдээнд үндэслэвэл, Сочигэл эх Есүхэйн албан ёсны гэргий хараахан биш агаад тэрээр /Сочигэл/татвар эм, сул хатан байжээ. Есүхэй баатар бусад аймагтай хямралдан тэмцэлдэж байх цагт /магадгүй Сочигэлийг дайнаас олзлон авсан байх/Сочигэлтэй танилцаж тэдний дундаас Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр хөвүүн төржээ. Гэвч Сочигэл эх бол Есүхэйн татвар эм /сул хатан/ байсан уу гэдэг асуулт дахин урган гарч ирж байна. Түүхийн ганц сурвалжийн мэдээнд үндэслэж Сочигэлийг Есүхэйн татвар сул эм байсан гэж үзэх нь түүхэн үнэнд үл нийцэх ажгуу. “Юань улсын судар”-ыг бичихдээ зохиогч ямар ямар сурвалжууд дээр тулгуурлаж бичиж вэ? гэдэг нь чухал ба нөгөөтэйгүүр зохиогч Чингисийн алтан ургийн цагаан ястаны байр суурийг өндөрт өргөж харуулахдаа чухамхүү Сочигэлийг Есүхэй баатрын сул эм байсан ба түүнээс гарсан хөвүүд бол алтан ургийн залгамжлагч байж чадаагүй юм гэдгийг тодотгож өгөх гэсэн санаа ч байж болох юм. Энэ үүднээс үзвэл Бэгтэр, Бэлгүтэй нарт Тэмүжиний адилаар хаан эрх заяагдсангүй гэсэн санааг “Юань улсын түүх”-ийн зохиогч тэмдэглэжээ. Дээрх түүхийн сурвалж дахь мэдээ нь түүхч, судлаачдыг өөрсдийн баримталж ирсэн үзэл бодол, онолоо өөр өнцгөөс, өөр байдлаас харахыг шаардаж буй авч бидний үзэж буйгаар Сочигэл эх бол Есүхэйн татвар (сул) эм хараахан биш агаад харин түүний (Есүхэйн) нөгөө гэргий /байсан/ юм. Энэ талаар Лу “Алтан товч”-д өгүүлэхдээ: “Есүхэй баатрын нөгөө гэргий Сучигэл /Сүчигэл.хөр./ эхээс төрсөн Бэгтэр, Бэлгэтэй хоёр бүлгээ.” /Лу.Алтан товч/³⁷ гэжээ. Эндээс харвал Сочигэл эх бол Есүхэйн татвар(сул) эм бус харин түүний гэргий болох нь маргаангүй юм. Харин Сочигэл эх Боржигин овгийн энэ айлд их хатан өөрөөр хэлбэл Есүхэйн гол хатан байж чадсангүй гэдэг нь дээрх сурвалжуудаас тодорхой харагдаж байна. Өөрөөр хэлбэл, Сочигэл эх Өэлүнийг Есүхэйн гэргий болж ирэхээс өмнө энэ айлд ирж Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр хөвүүнийг төрүүлжээ. Гэвч Сочигэлээс урьтаж Өэлүн алтан ургийн язгууртан энэ айлд хатан өргөмжлөгджээ. Залуу Өэлүний хэрсүү ухаан, ертөнцийг үзэх үзэл нь нэлээд задарсан байсан ба тэр хэдийгээр боржигин овгийн бэр болж ирэхдээ хайрт эр нөхөрөөсөө булаагдаж энэ ургийн хүн болсон боловч түүний бодол сэтгэл зүй, сэтгэлгээний хандлага нь Монголын алтан ургийн боржигин овгийн ирээдүйн хөгжлийн төлөө ихээхэн санаа тавьж зовниж байсан явдал нь алтан ургийнханд хатан болж сэтгэгджээ.

³³ “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.46.

³⁴ Ишбалдан “Монголын оронд хааны угсаа хийгээд шашин дэлгэрсэн, шашныг баригчин үсэг урласан, хийд аймаг тэргүүтэн ямар мэт гарсны ёсыг номлосон эрдэнийн эрих оршвой” (Төвд хэлээрхи сурвалжуудтай харгуулан, монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хэлхээс хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.15,16.

³⁵ Галдан “Эрдэнийн эрих хэмээх түүх болой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, эхүүдийг харьцуулан тулгаж, оршил бичин, тайлбар хийсэн доктор Ж.Гэрэлбадрах, Д.Бүдсүрэн, П.Бямбахорол), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.99.

³⁶ Ж.Баясах “Их Монгол Улсын түүхэнд холбогдох хоёр сурвалж бичиг”, УБ.,2005, т.164.

³⁷ Лувсанданзан “Эртний Хаадын Үндэслэсэн Төр Ёсны Зохиолыг Товчлон Хураасан Алтан Товч Хэмээх Оршвой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, харгуулан тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.46.

Сочигэл эх гэрийн дотор байр суурь, эрх мэдэлээр доогуур байсан ба өөрийн эхийн энэхүү байдлыг Бэгтэр харж мэдээд Өэлүний хөвүүдтэй тэрсэлдэж эхэлсэн нь гарцаагүй юм.

Тэмүжин, Бэгтэр нарын хэн нь эцэг Есүхэйн байр суурийг залгамжлах асуудал Өэлүний гэр бүлийнхний уур амьсгал, байдлыг улам хурцатгасан нь лавтай. Уг нь том хатны хөвүүн хаан ширээнд залрах ёстой талын нүүдэлчдийн заншил ёсоор Бэгтэр монгол боржигин овгийн хаан сууринд залрах ёстой байлаа. Гэвч түүний эх Сочигэл их хатан, гол хатны байр сууриа Өэлүнд алджээ. Дээр өгүүлсэнчлэн энэ үед үе угсаа залгамжлах ёс заншлын дагуу тухайн язгууртны ганцхан(гол) эхнэрийн хүүхдүүд л ах захаа баримтлан үе залгамжилдаг байсан аж.³⁸ Иймд Есүхэй баатрын суурийг Бэгтэр бус Өэлүн эхээс төрсөн Тэмүжин залгамжлах нь нэгэнт тодорхой болжээ. Гэвч Сочигэл эхээс төрсөн Бэгтэр хаан эцгийн суурийг залгамжлах ёстой гэсэн яриа алтан ургийн зарим язгууртнуудын дунд яригдах болсон биз ээ. Тиймээс Тэмүжин эцэг Есүхэйн суурийг залгамжлахад юу ч саад болж чадахгүй гэдэг асуудал бэрхтэй болжээ.

Тэмүжин Бэгтэрийг улс төрийн эрх мэдэл, язгууртан байдалтай эн зэрэгцэх дайснаа гэж үзээд хороожээ. Түүний дүү Бэлгүтэйг яагаад Бэгтэрийн адил үгүй хийхийг урьтал болгосонгүй вэ? Харин дүү Бэлгүтэй ахаасаа арай өөр зан араншинтай хөвүүн байсан учир Тэмүжин түүнийг хороолгүй үлдээсэн нь илт. Нэг эхийн хэвлийгээс төрж, нэг модноос салаалсан ахыгаа хөнөөлгөчихөөд Бэлгүтэй зүгээр хараад эс өнгөрөх гэдгийг Тэмүжин хүү ухаараагүй гэж үү. Ингэж үзвэл Бэлгүтэйг Тэмүжин Бэгтэрийн адил мөн л хөнөөж орхих байсан биз ээ. Харин Бэлгүтэй бол биерхүү хүчтэй учир тэр гэр бүлд загас барих, ан агнах зэрэг ажилд дуулгавартайгаар хүчээ өгч байхыг Тэмүжин мэдэж байв. Саган Сэцэний “Эрдэний товч”-д өгүүлснээр: “... Бэгтэр өгүүллүүн, намайг албаас алагтун, Бэлгүтэйг минь бүү ал. Нэгэн цагт танд хүчээ өгөх хүн буй хэмээн өгүүлтэл ...”³⁹ гэжээ. В.Инжаннашийн “Хөх судар” түүхэн романы тэргүүн дэвтэрт “...Есүхэй баатарт таван хөвгүүн буй, ахмад нь Тайцзу Тэмүжин Чингис Богд мөн, хоёрдугаар нь Бөх Бэлгүтэй, зөв чулуунд оногдовч өчүүхэн ч алддаггүй тул Бөх Бэлгүтэй хэмээжүхүй.”⁴⁰ гэжээ. “Монголын нууц товчоо”-нд өгүүлснээр, “Нэгэн өдөр шарга агттан найман морьд гэрийн дэргэд байж бүхүйг дээрэм ирж, үзтэл дээрэмдэж зорчив. Явган үзэж хоцров. Бэлгүдэй оготор дарги хонгорыг унаж, тарвагачилахаар одож бүлгээ. Үдэш нар шингэсний хойно Бэлгүдэй дарги оготор хонгорт тарвага ачиж, нягсалзуултал явган хөтөлж ирэв. “Шарга агттаныг дээрэм авч одов.” хэмээвээс Бэлгүдэй өгүүллүүн: “Би нэхсү” хэмээв.”⁴¹ гэжээ. Хятадын эрдэмтэн Жү Яотины зохиолд өгүүлэхдээ: “Арван хэдэн настай Бэлгүтэй чадал тэнхээ чамгүй их болсон учир тэр даруй мод цавчин хамгаалалт бэхлэлтийн шивээ барив.”⁴² гэжээ. Германы эрдэмтэн Райнхолд Нойман-Ходиц “Чингис хаан” хэмээх номондоо: “...Бэлгүтэй Чингис хаанд үргэлж үнэнчээр үлдсэн байна.”⁴³ гэж өгүүлжээ. Энэ бүгдээс харвал Бэлгүтэйд (энэ гэр бүлд өөрийн хүчийг гаргаж чадах)

³⁸ Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулагч Чойнзонгийн Баатар, ред:Сандуйжавын Одхүү), УБ.,2001, т.64.

³⁹ Саган Сэцэн “Эрдэний товч”, (Сонгомол эх бэлтгэж, хөрвүүлэг, тайлбар зүүлт хийсэн М.Баярсайхан), УБ.,2006, т.59.

⁴⁰ Ванчинбалын Инжаннаши “Хөх судар”, (Тэргүүн дэвтэр), (Монгол бичгээс хөрвүүлэн оршил бичиж, тайлбар зүүлт хийсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.128.

⁴¹ “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (90 дүгээр зүйл), УБ.,2006, т.44, 45. (Мөн энэ тухай өөр нэг сурвалжид өгүүлснээр “Түүнээсээ Бурхан халдуны өвөр Сэнгүрийн горхин нутаглаж суутал нэгэн өдөр найман шарга морийг дээрэм булааж одвой. Тэр өдрийн үдэш Бэлгүтэй дарги хонгорт тарвага ачиж, явган хөтөлж ирээд: -Би нэхсү (=нэхье) гэв.” гэжээ. (Жамба “Асрагч нэргийн түүх” (Хөрвүүлж, тайлбар зүүлт, нэрийн хэлхээ хийсэн доктор (Ph.D) Д.Заяабаатар), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.20.)

⁴² Жү Яотин “Чингис хааны түүх шастир” (Хятад хэлнээс орчуулсан Оцолын Адьяа), УБ.,2002, т.46. /профессор Ш.Чоймаагийн хөрвүүлсэн Монголын Нууц Товчоонд өгүүлснээр: “... Бэлгүдэй мод хуга таталж, шивээ барьж, ...” гэжээ. /Тайчуудын Таргудай Хирилтуг шадар нөхдөө дагуулж, <<Хурганы үс гуужив, төлөгний бие төлжив>>(Өэлүний хөвүүд тэнхрээ) гэж дотлохоор ирэхэд, тэднээс айж Өэлүн үжин хөвүүдийн хамт ой шугуйд дутаахад Бэлгүтэй мод хугалж шивээ барьжээ. /("Монголын Нууц Товчоо", (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (79 дүгээр зүйл), УБ.,2006, т.40.)

⁴³ Райнхолд Нойман-Ходиц “Чингис хаан” (Болгар хэлнээс орчуулсан Д.Батсайхан), Монгол найруулгыг хянан тохиолдуулсан Б.Даш-Ёндон, УБ.,2002, т.23.

хүч чадал, зориг тэвчээр /аль хэдийн/ суусан байжээ. Гэсэн ч Бэлгүтэй гэрийн эзэн Тэмүжиний өөдөөс харахан хөдөлж чадах зүрх зориг түүнд дутаж /дутагдаж/ байсан биз ээ. Нөгөөтэйгүүр нэг удам угсааны ах дүү хоёрыг хөнөөвөл өстөн дайснууддаа эв эегүй харагдаж бусдын шүдний чигчлүүр болно гэдгийг Тэмүжин хүү ойлгож ухаарсан байжээ. Эцэг нэг, эх өөр ах дүү нараа хөнөөвөл Өөлүн эхийн царайг яаж харах билээ. Басхүү хөвүүдийг нь хөнөөчихөөд эх Сочигэлийн өөдөөс яахан инээмсэглэж харж чадах билээ. Ингэж үзвэл Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёрын эх Сочигэлтэй тэд нэг гэрт яахин багталцах билээ. Гэсэн ч Тэмүжинд язгууртан хүний эрдэм ухаан аль хэдийн суусан байсан болохоор тэр дайсан болгоноо үгүй хийж хороох тухай санаа түүнд байгаагүй юм. Академич Б.Я.Владимирцов "Чингис хаан" хэмээх номондоо: "Тэрээр зүй ёсны эрх дархаас салж ангижирахыг тэвчидэггүй байсан бөгөөд тэр зан араншин нь ах дүү, ард иргэдээ алж талахаас буцахгүй болгосон байж ч магадгүй юм. Гэхдээ тийм ч цус урсгахыг хичээдэг харгис хэрцгий зан авир залуу Тэмүжинд огт байгаагүй ажээ."⁴⁴ гэжээ. Мөн энэ тухай Чжао Хун "Монгол-Татарын бүрэн тэмдэглэл"-д: "Тэр хүмүн /Тэмүжинийг хэлж байна. Л.Б./ баатарлаг бөгөөд эрс шуурхай, цээж уудам, олныг багтааж чадна. Тэнгэр газарт сүсэгтэй, бат журмыг хүндэтгэмой"⁴⁵ гэж дурджээ. Эндээс харахад Тэмүжиний Бэгтэрийг хөнөөсөн нь шударга үнэний төлөө гэсэн Чингис хааны зарчим явагдаж байжээ.

"МНТ"-ны 140-р зүйлд "...Бүри бөх улсын бөх бөгөөтөл, Бэлгүдэйд нуруугаан хугачуулж үхэв"⁴⁶ гэжээ. Мөн зохиолд өгүүлснээр: "Тэнд Бэлгүдэй, Бүри бөх хоёрыг барилдуулахад Бүри бөх үл ялагдах хүн атал унаж өгөв. Бэлгүдэй даран ядан мөрлөж саарь /зоон/ дээр нь гарч, Бэлгүдэй гилжис хийж Чингис хаан руу харвал хаан хөмхийгөө зуув. Бэлгүдэй санаа авч, дээр нь агтлан [дарж] хоёр захы нь солибон мэхийлгэж"⁴⁷ татаж нуруугий нь өвдөглөж хугалж орхив. Бүри бөх нуруугаа хугалуулж өгүүллүүн: "Бэлгүдэйд үл ялагдах бөлгөө би. Хаанаас айж

Аргадан унаж

Алмайран байж

Аминдаа хүрэв би" хэмээгээд үхэж үлдэв."⁴⁸ гэжээ. Улсын бөх бөгөөтөл Бэлгүдэйд унаж амиа алдсан нь ямар учиртай вэ?⁴⁹ Энд ах дүүгийн хоорондын тэмцлийг Бүри бөх Бэлгүдэйд унаж амиа алдаж ялагдаж буйгаар дүрсэлжээ. Тэмүжин бол Есүхэй баатрын хүү, харин Бүри бол Есүхэй баатрын эцэг Бартан баатарын дүү Хутагт Мөнгүрийн хөвүүн билээ. Иймд тэд ойр төрөл

⁴⁴ Б.Я.Владимирцов "Чингис хаан", /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, "Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс" 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.14.

⁴⁵ "Богд баатар биеэр дайсан тэмдэглэл", (Хятад эхээс харгуулан орчуулсан Х.Асралт, Хөх-Өндөр), Өвөр Монголын Соёлын Хэвлэлийн Хороо, 1985, т.104.

⁴⁶ "Монголын Нууц Товчоо", (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (140 дүгээр зүйл), УБ.,2006, т.82.

⁴⁷ "Ханз галигт mie-ke-chi-lien (тэмдэг үсэг 66-22-41-174) гэсэн үгийг латин галигч megejilen (мэгэжлэн?) гэж буулгажээ. Чухамдаан бол Бэлгүдэй, Бүри-бөхийн нурууг мэхээр мэт мэтийлгэн (=нумруулан) татаад нурууг өвдөглөн хугалж алсан ажээ." гэжээ. (Жүгдэрийн Лувсандорж, "МНТ-ны уг эхийн зөв уншилгын зарим жишээ", // Оюуны хэлхээ, Антоон Мостаэрт-Монгол Судлалын төв, Эрдэм шинжилгээний бичиг, Боть II (12), Эрхэлсэн: Г.Цэцэгдарь, УБ.,2014, т.143.

⁴⁸ Д.Цэрэнсодном "Монголын Нууц Товчоо". Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, редактор, проф Д.Төмөртогоо, УБ.,2000, т.77, 78.

⁴⁹ Бүри бөх Бэлгүдэйд унаж амиа алдсан нь ямар учиртай талаар "МНТ"-нд тодорхой тэмдэглэжээ. "МНТ" дахь "Бүри бөх улсын бөх бөгөөтөл, Бэлгүдэйд нуруугаан хугачуулж үхэв" гэсэн өгүүлбэрээс харвал, Бүри улсын бөх хүн, тэр Бэлгүдэйд унаж амиа алдах ёсгүй, Бүри бол бөх хүнд байх ёстой бие, ухаан задарсан байсан гэдгийг уншиж болохоор байна. Тэрчлэн Бэлгүтэй Бүрийг өөрийн хүчээр дийлээгүй нь тодорхой байна. Өөрөөр хэлбэл, Бэлгүтэй Чингис хааны дэмжлэгтэйгээр Бүрийг хороожээ. Энэ тухай НТ-нд өгүүлснээс ил байна. Тухайлбал, Бүри бөх нуруугаа хугалуулж өгүүллүүн: "Бэлгүдэйд үл ялагдах бөлгөө би. Хаанаас айж

Аргадан унаж

Алмайран байж

Аминдаа хүрэв би" хэмээгээд үхэж үлдэв." гэжээ. Эндээс харвал Бүри бөх Чингис хаанаас айж Бэлгүдэйд унаж, алмайран цаг алдаж байх завсар Бэлгүтэй түүний нурууг хугалж орхив. Чингис хааны Бэлгүдэйд хөмхийгөө зууж дохио өгснийг Бүри бөх аль хэдийн анзаарч эд өөрийг нь алахаар шийдсэнийг тэрээр аль хэдийн мэджээ. Энэ талаар Ж.Баясах өгүүлэхдээ: "... энд өгүүлж буй барилдаан нь наадам хийх үеэр болсон барилдаан бус харин хувийн өшөөрхлөөс болж нэг нь чадлаар дутуу ч хааны дүү гэдгээрээ түрээ барин хүчтэй бөхийн нурууг хугалж алсан тухай өгүүлэмж бөлгөө" гэжээ. (Ж.Баясах "Их Монголын Улсын түүхэнд холбогдох хоёр сурвалж бичиг", УБ.,2005, т.140.)

атал яахин нэг нэгнээ хороов? Учир нь Бүри бөх улсын бөх хүн атал Бархагийн талынханд дулуйдах болсон учир Чингис хаан түүнийг Бэлгүтэйгүүр хороолгов. Бархагийн омгийнхон Бүри бөхтэй нийлж өөрийнх нь эсрэг тэмцэх санаархлыг эзэн Чингис хаан аль эрт гадарласан байсан учир Бүри бөхийг хороов. Энэ нь Чингис хааны эсрэг тэмцэх санаархалтай бүхний сэтгэлийг мохоож орхив. Нөгөөтэйгүүр Жүрхин нарын Чингис хаантай тэрсэлдэх болсон байдал, Бүри бөхийн Сача Бэхи нартай нийлж Эзэн Чингис хааны эсрэг бодол тээх болсон зэргээс үүдэж Чингис хаан түүнийг (Бүри бөхийг) цаазалжээ. А.Амарын “Монголын товч түүх”-д өгүүлснээр: “...Түүнээс Тэмүжин нэгэн өдөр Бэлгүтэй, Бүрибөх хоёрыг барилдуулж, Бэлгүтэй, Бүрибөхийн нурууг хугалж, үхүүлэв. Бүрибөх нь Тэмүжинд хортой санаа санаж явсны учир болой.”⁵⁰ гэжээ. “МНТ”-нд өгүүлсэнчлэн Чингис хаан Бэлгүтэйд хөмхийгөө зууж дохио өгдөг. Бэлгүтэй Чингис хааны бодлыг ойлгоод Бүри бөхийн нурууг хугалж алдаг. Эндээс харвал Эзэн Чингис хаан Бүри бөхийг өөрөөс нь урвасны төлөө түүнийг цаазлах тухай зарлиг (Бүри бөхийг алах)-ыг Бэлгүтэйд өгсөн нь гарцаагүй байна. Ингэж үзвэл Чингис хаан Бүрийг цаазалсан, цаазлах зарлиг буулгасан нь тодорхой байна. Учир нь тухайн үед хааны цааз, зарлиг ганцхан бичгээр гардаггүй байв. Энэ нь тухайн үеийн дайн байлдааны нөхцөл байдлаас шалтгаалж хаан цэргүүддээ хурдан зарлиг буулгах, цэрэг дайны арга тактикаа түргэн шийдэх зэрэгтэй холбоотой байв.

Чингис хаан Бэлгүтэйгээр Бүри бөхийн нурууг хугалуулж түүнийг хороосон нь ганц дан Чингис хаан, Бүри бөх, Бэлгүтэй нарын хооронд өрнөсөн үйл явдал биш харин нэлээд учир шалтгаантай байна. Тэмүжин цэргээ арван гурван хэсэг болгоод “Даланбалжуд” гэдэг газар Жамухатай тулалдав. Энэ тулалдаанд “Чингис хаан Жамухад хөтлөгдөж Ононы Жэрэнэ хавцгайд хоргодов.”⁵¹ “Жамухаа тэндээс хариулаад Уруудын Жүрчидэйг Уруудаа удирдаад Мангудын Хуйлдар Мангуудаа удирдаад Жамухаас хагацаж Чингис хаанд ирэв. Хонхотаны Мүнлиг эцэг тэнд Жамухад байжээ. Мүнлиг эцэг долоон хөвүүнтэйгээ Жамухаас салж, тэнд Чингис хаанд нийлэн ирэв.”⁵² Жамухын хүмүүс түүнээс хагацаж Тэмүжинд ирэхэд “Тэмүжин олон садан төрлийн

⁵⁰ А.Амар “Монголын товч түүх”, /ред:А.Очир/, УБ.,1990, т.113.

⁵¹ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.72.

⁵² Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.73. “Сацэ Бэхи эхэн үедээ Жамухыг дагалдаж явсан боловч Жамуха өөрийн хамсаатан аймгийг дээрэмдэх харгислах зэргээр ёс бусчилсан учир тэд санал алдагдаж Жамухаас хөндийрөн салахад Жүрхэн нар мөн салан Тэмүжинтэй ирж нийлсэн ажээ. Чухамхүү ийм учраас Тэмүжин Сацэ Бэхи нарт талархан Ононгийн шугуйд хурим хийжээ.” (Ш.Нацагдорж “Чингис хааны цагиг”, УБ.,1990, т.68) Юань Улсын судар”-т тэмдэглэсэн нь: “... Тэр цагт Хааны гавъяа, эрдэм улмаар мандах тул Тайчууд олон аймаг олонхи нь түүний эзний хууль бусд зовох бөгөөд Хааны агуу өршөөлөөр хүнд дээл ба морь хүртээхийг үзэж сэтгэлд хүсэж Чулуун (齊拉袞 qi la gun) ба Зэв (哲伯 zhe bo) ба Силгэ өвгөн (錫六格額布根 xi lu ge e bu gen) ба олон хүн, Долонгис (多隆吉斯 duo long ji si) ба Жалар (扎拉爾 zha la er) ба Мангу (莽果 mang guo) олон аймаг цөм журмыг хүсэж дагахаар иржээ. Хаан олон төрлийг цуглуулахад Сэцэн Тайчу (色辰岱酬 se chen dai chou) жич Сэцэн [17] Бухи (色辰伯奇 se chen bo qi) нар тус тус тугаан авч тэргэнд чигээ зүйлийг агуулж Ону (鄂諾 e nuo) голын дээр хуримлахад Хаан ба олон төрөл жич Сэцэн Бухын эх Хурц (呼爾察 hu er cha)-ын (МНТ:Хуурчин) өмнө бүгдэд нэгэн тулам чигээ тавиад Сэцэн бухын дараа эх Ибгэл (伊伯格勒 yi bog ge le)-ийн (МНТ:Эбэхэйд) өмнө гагцаарт нэг тулам тавьсан тулд Хурц уурлаж өгүүллүүн: -“Өдгөө намайг хүндлэхгүй бөгөөд Ибгэлийг эрхэмлэмүй юү” хэмээгээд Хааны зоогийг эрхлэгч Шихир (實奇爾 shi qi er)-ийг явсан нь хэмээн сэжиглэж туйвандсан тулд даруй өс бололцов.” (Юань Улсын судар 元史 (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002, т.28, 29). “Юань Улсын судар”-т Сача бэхийн эх Хурц болон бусад хүмүүсийн өмнө нэгэн тулам чигээг тавиад, эх Ибгэл хатанд гагцаар нэг тулам чигээ тавьсанд Хурц хатан хуримын зоогийн эрхлэгч Шихирийг загнасанд үүнээс үүдэж хуримлаж байсан хүмүүс хоорондоо өс бололцож зодоон гарах шалтгаан бий болжээ. “Юань Улсын судар”-т өгүүлснээс харвал Хуурчин хатан Сача бэхийн төрсөн эх байжээ. Энэ талаар судлаач Антоон Мостаэрт тайлбар гаргалгаа хийжээ. Антоон Мостаэртын “Монголын Нууц Товчооны зарим хэсгийн тухай” номонд өгүүлснээр: (XIX. -(53) Уругуд, Мангуд, Хонхотан нарыг Чингистэй нэгдэхээр ирэхэд баяртай хүлээн авчээ. Тэр бээр Өэлүн үжин, Хасар, Жүрхиний хоёр ханхүү Сача бэхи, Тайчу нарыг дагуулан Онон мөрний эрэг дээр найрлажээ. Сайхи найр, найрын үед гарсан маргааны тухай түүхч МНТ-ны § 130-131-д дүрсэлжээ. Удалгүй тулалдаан болж хувирсан уг хэрүүл үүссэн тухай дор өгүүлжээ: ...Энэ хэсгийг гурван орчуулагч дараахи байдлаар орчуулжээ. Козин (т.112): “На пиру первую чару наливали, по порядку, Чингис-хану, Оэлун-учжине, Хасару, Сача-беки с его родными. Затем кравчий стал наливать чару по очереди, начиная с молодой жены Сача-беки по имени Ебегай. Тогда ханши Хорочжин-хатун и Хуурчин-Хатун нанесли оскорбление

хамтаар Онон голын шугуйд хуримлан баяр найр хийсэн бөлгөө.⁵³ Гэтэл энэ үед Хабул хааны ахмад хөвгүүн Охинбархагийн хөвгүүн Хутугту жүрхэ, түүний хөвгүүн Сэчэ-бэхи, түүний дүү

действием кравчему Шикиуру со словами: ‘Как ты смел начинать не с нас, а с Ебегай?’ - Найрын үеэр Чингис хаан, Өүлэн үжин, Хасар, Сача бэхи болон төрөл төрөгсдөд ээлж дараалан эхний хундагыг барилаа. Дараа нь сөнч Сача бэхийн Эбэхэй хэмээх залуу хатанд дараагийн хундагыг барив. Тэгтэл Хорожин хатан, Хуурчин хатан хоёр ‘Чи бидэнд бус харин Эбэхэйд эхлэн барьж хэрхэн зүрхлэв? хэмээн хэлээд Шихигүр сөнчийг доромжилов.] Хэниш (т.37): ‘Als sie beim Mahle sassen, schenkte man Tschinggis Chan, Ho‘elun udschin, Chasar, Satscha beki und Genossen zuerst einen Krug ein. Da man dann auch Satscha bekis Nebenfrau Ebegai vor den andern einen Krug einschenken wollte, schlugen Frau Choridschin und Frau Chu‘urtschin beide mit den Worten: ‘Warum schenkt man nicht uns zuerst ein, sondern zuerst der Ebegai? auf den Koch Schiki‘ur los.’ ...н.Пелло Хорижин Хуурчин хоёр хатныг Сача бэхийн их хатад гэж үзсэн боловч үнэн хэрэгтээ тэд түүний эцгийн их хатад байснаас гадна Хуурчин хатан Сача бэхийн эх байжээ. *Богд баатар биеэр дайсан тэмдэглэл* болон *Юань улсын судар* (мөн бүтээл)-аас харна уу. Хоёр бэлбэсэн хатан өөрсдөөс нь дор зиндааны бага хатан Эбэхэйд тэднээс илүү хүндэтгэл үзүүлж байна гэж үзээд дургүйцэж уурласан байна. Энэ хэсгийг би ингэж орчууллаа: Найрлах үеэр домбоноос [ундааг] хамгийн түрүүнд Чингис хаан, Өэлүн үжин, Хасар, Сача бэхи болон бусад хүнд сөгнөөд, мөн [эмэгтэйчүүдэд үйлчилэхдээ] домбоноос-сөнгөөс [ундааг] аягалахдаа Сача бэхийн “өчүүхэн эх” Эбэхэйгээс эхлэхэд Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёр хоёул: “Юунд надаас биш харин Эбэхэйгээс эхлэн аягалав?” хэмээн өгүүлээд тогооч Шихигүрийг занчив.” (Антоон Мостаэрт “Монголын Нууц Товчооны зарим хэсгийн тухай”, УБ.,2010, т.47-49.) “Юань Улсын судар”-т: Сэцэн бухийн эх Хурцын өмнө бүгдэд нэгэн тулам чигээ тавиад харин эх Ибгэлийн өмнө ганцаар нэгэн тулам чигээ тавьсанд Хурц хатан хааны зоогийг эрхлэгч Шихирийг загнажээ. Энд өөрсдөд нь эхэлж чигээ барьсангүй харин Эбэхэйд түрүүлж аягалав гэж Хуурчин, Хорижин хатан хоёр уурлав уу, аль эсвэл Хуурчин хатан, Хорижин хатан хоёрын өмнө нэгэн тулам чигээ тавиад харин эх Эбэхэйн өмнө гагцаар нэгэн тулам чигээ тавьсанд хоёр хатан тогооч Шихигүрийг загнав уу гэсэн асуулт урган гарч ирж байна. Нууц товчоонд: “...хуримлахад Чингис хаан, Өэлүн Үжин, Хасар, Сача Бэхи нарт эхлэн нэгэн сөн сөгнөжээ. Бас Сача бэхийн бага эх Эбэхэй тэргүүлэн нэгэн сөн сөгнөсний учир Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёр “Намайг үл тэргүүлэн юунд Эбэхэйд эхлэн сөгнөв?” хэмээн буурч (тогооч) Шихигүрийг занчив.” гэжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.73). Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулсан “МНТ”-нд өгүүлснээр: “...Чингис хаан, Өэлүн үжин, Хасар, Сача бэхи нарт тэргүүлэн нижээд хундага барив. Дараа нь Сача бэхи бага эхнэр Эбэхэйд тэргүүлэн хундагалахад, Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёр уурлаж, “Бидэнд тэргүүлэн барихгүй, яагаад Эбэхэйд эхлэн хундагалав” гэж тогооч Шихигүрийг занчив” гэжээ. (“Монголын Нууц Товчоо” Орчин цагийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.УБ.,2003, т.64.) Лу “Алтан товч”-д: “Чингис хаанаа, Өгэлэн үжинээ, Хасар гурванаа Сэцэн бэхи нэгэн түсэргэ түсэрчүхүй. Бас Сэцэн бэхийн өчүүхэн эх Эбэхэйд тэргүүлэн нэгэн түсэргэ түсэрэхүйн тул Хоричан (МНТ:Хорижин) хатан, Хугугчин (МНТ:Хуурчин) хатан хоёр манаа /бидэнд, хөр/ үл тэргүүлэн хэр түсэрьоу хэмээн буурч Шихигүрийг ашигжухуй /зодчухуй, хөр/. (Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.53). Эндээс харвал хурим болоход хоёр талаас (Чингис хааны талаас болон Жүрханий Сача бэхи нарын талаас) хөхүүртэй айраг, чигээг авчирч хуримлажээ. Ингэхдээ Чингис хаан, Өэлүн Үжин, Хасар, Сача бэхи нарт эхэлж барьжээ. Дараа нь мөн л хөхүүртэй айргийн дээжийг аль хүндтэй хүнд эхэлж барьдаг монгол ёсоор хатадын аль их хүмүнд нь барих ёстой байлаа. Уг нь нэгэн тулам чигээг Хуурчин хатан, Хорижин хатан бүгдийн өмнө өөрөөр хэлбэл, олон хүний дунд задалж тавьжээ. Харин хатан Эбэхэйд дангаар нэгэн тулам чигээг задлаад түүний өмнө тавьжээ. Өөрөөр хэлбэл, Хуурчин, Хорижин хоёр хатанд нэг нэг тулам чигээг задалж хундагалаагүй атал Сача бэхийн эхнэр Эбэхэйд нэгэн тулам чигээг дээжээс хундагалаад түүний өмнө тавьсанд хоёр хатан өөрсдийг нь хүндэтгэсэнгүй гэж үзээд Шихигүрийг загнажээ. Угтаа тухайн үеийн монгол ёсоор аль нэр хүндтэй хүнд тулам чигээг дээжээс нь хундагалаж түүний өмнө тэрхүү задалсан чигээг тавих ёстой байжээ. Антоон Мостаэртийн үзэж буйгаар Хуурчин хатан, Хорижин хатан хоёр болбоос Сача бэхийн эцгийн хатад байжээ. Үүнээс Хуурчин хатан болбоос Сача бэхийн төрсөн эх байжээ. (Антоон Мостаэрт “Монголын Нууц Товчооны зарим хэсгийн тухай”, УБ.,2010, т.47-48.). Иймд Сорхату жүрхийн бэр, өөрөөр хэлбэл насаар болоод гэрт эзлэх эрх ямба, байр сууриар доогуур Эбэхэйд нэгэн тулам чигээг гагцаар өмнө нь тавьсанд хоёр хатан тогооч Шихигүрийг загнажээ. Д.Цэрэнсодном, Ц.Дамдинсүрэн нарын орчуулсан “МНТ”-нд өгүүлснээс харахад эхний удаа Чингис хаан, Өэлүн үжин, Хасар, Сача бэхи нарт тэргүүлэн нижээд хундага барьжээ. Үүний дараа хатдад архи барих ээлж иржээ. Ингээд эхний хундагыг Сача бэхийн эхнэр (хатан) Эбэхэйд тэргүүлэн барьсанд Хуурчин хатан, Хорижин хатан хоёр тогооч Шихигүрийг занчжээ.

⁵³ “Жамухаас өдий улс иргэн салж, Чингис өөртөө ирэв гэж баясч, Чингис хаан, Өэлүн үжин, Хасар, Жүрханий Сача бэхи, Тайчу нар Ононы шугуйд нийлж хуримлав.” (“МНТ” Орчин цагийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав, УБ.,2003, т.62.) “Чингис хаан өөртөөн улс ирэв хэмээн баясч Чингис хаан Өгэлүн үжин, Хасар Жүрханий Сача бэхи, Тайчутан болон Ононы түнд хуримлая хэмээлдэж хуримларуун Чингис хаан, Өгэлүн үжинэ, Хасара Сача бэхитэ хийгээд тэргүүлэн нэгэн түсүргэ түсүрчүхүй” гэжээ. (“МНТ” Шанжмятавын Гаадамбын сэргээсэн сийрүүлэг эх, Улсын Хэвлэлийн газар, УБ.,1990, т. 66.), “...Чингис хаан өөртөө улс ирэв хэмээн баясаж, Чингис хаан, Өэлүн Үжин, Хасар, Жүрханий Сача бэхи, Тайчу нар хамтаар Ононы шугуйд хуримлая хэмээлдэж, хуримлахад Чингис хаан, Өэлүн Үжин, Хасар, Сача Бэхи нарт эхлэн нэгэн сөн сөгнөжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.73)

Тайчу тан, бас Хабул хааны гуравдугаар хөвгүүн Хутугту монхорын хөвгүүн Бүри бөх нар Тэмүжинд муу сэтгэн явах тул хорлохоор зөвлөлдөж, Тэмүжинг гэртээ урьж, хуримлахад,⁵⁴

⁵⁴ “МНТ”-нд өгүүлснээр “... Жамухаас эдгээр хүмүүсийг ирэв гэж Чингис хаан өөртөө улс ирэв хэмээн баясаж, Чингис хаан, Өэлүн Үжин, Хасар, Жүрхиний Сача Бэхи, Тайчу нар хамтаар Ононы шугуйд хуримлая хэмээлдэж, хуримлахад Чингис хаан, Өэлүн Үжин, Хасар, Сача Бэхи нарт эхлэн нэгэн сөн сөгнөжээ. ... Тэр хуримыг манайхаас Бэлгүдэй засаад Чингис хааны морийг барьж байсан бөлгөө. Жүрхинээс Бүри бөх тэр хуримыг засаж байв.” гэжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.73). Эндээс Чингис хаан Ононы шугуйд хуримласан ба мөн Сача бэхи нарын гэрт уригдаж хуримлаж, тэрхүү хурим дээр Бүри бөх Бэлгүтэйн мөрийг цавчсан уу, аль эсвэл Чингис хаан Сача бэхи нар нийлж хуримлаад, хурим дээр Бүри бөх Бэлгүдэйн мөрийг цавчсан уу гэдэг асуулт урган гарч ирж байна. “МНТ—нд өгүүлснээс харвал Чингис хаан Ононы шугуйд хуримлаж, тэрхүү хурим дээр Бүри бөх Бэлгүтэйн мөрийг цавчжээ. Харин Тэмүжин Сача бэхи нарын гэрт хүрэлцэн очоогүй ба Жамухаас Чингис хаанд улс /хүмүүс/ ирж нэгдэж ирэхэд (Сача бэхи нартай нийлж) тэрээр баясаж хуримласан гэдэг нь тодорхой байна. Гэвч А.Амарын зохиолд Тэмүжин, Өэлүн эх, Хасар, Сача бэхи нар хамтран хурим хийж, дараа нь Жүрхиний Сача бэхи нар өөрсдөө гэртээ дахин хуримлаж, тэр хуримдаа Чингис хааныг урьсан гэсэн мэдээ, ойлголтууд байна. “МНТ” зохиолд Чингис хааны талаас Бэлгүдэй хурим засаж, Бэлгүдэйгүүр Чингис хаан морио бариулж байв гэж тэмдэглэсэн нь Жүрхиний талынхан Чингис хааныг хорлохоор дахин хуримласан гэдэгт эргэлзээ төрүүлж байна. /Гэвч Жүрхиний Сача бэхи нар Чингис хааныг хорлох тухай санаа өвөртөлж байсныг үгүйсгэсэнгүй./ Нягталж үзвэл, Сача бэхи нар Чингис хаан, Өэлүн, Хасар нартай хамтаар хуримласан ба харин тухайн үеийн ихэс дээдэс, хаад язгууртнуудын заншил ёсоор тэд нэг дор Ононы шугуйд хуримласан авч өөр өөрийн өргөө бариулж хуримласан биз ээ. Угтаа Чингис хаан өөрт улс ирэв хэмээн баясаж Өэлүн Үжин, Хасар, Бэлгүтэй, Жүрхиний Сача бэхи, Тайчу нарын хамт Ононы шугуйд хуримласан болой. Ингэж үзвэл Сача бэхи нар Чингис хааныг хорлох гэж ярилцаад тэрхүү хуримлаж буй өөрийн гэр, өргөө, майханд Чингис хааныг урьсан гэдэг нь харагдаж байна. Энэ нь Бэлгүдэй Чингис хааны морины цулбуурыг бариад зогсож байсан гэдгээс тодорхой байна. (Лу Алтан товчид өгүүлснээр: “... Тэр хуримыг биднээс Бэлгүтэй засаад, Жүрхэнээс Бүри бөх тэр хуримыг засан бөлгөө. Чингис хааны агт Хачигун барьж байн бүлгээ. (Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.53). Учир нь Бэлгүдэй Чингис хааныг Сача бэхи нарын өргөөнд уригдаж ороход гадаа морины цулбуур бариад зогсож хаан эзний амийг өмөөрөн харгалзаж байжээ. Нөгөөтэйгүүр Бэлгүдэй Чингис хааны морины цулбуурыг барьж зогсохдоо гадаах байдлыг сэрэмжлэн харж, хараандаа хянаж байсан биз ээ. Энд Бэлгүдэйн хурим зассан гэдэг нь хурим найр хийж буй үед алтан ургийнхны ялангуяа Чингис хааны амь насыг хамгаалж, ах дүү нар /хуримд оролцож буй хүмүүс/ хоорондоо эв түнжин хагарах байдал гарч зодоон, алалдаан болвол Чингис хааны унаж явах морийг Бэлгүдэй бэлэн байлгаж их эзэн хаанаа хамгаалж байсан нь тодорхой байна. Ингэж үзвэл хурим засах хүн гэдэг нь найр хурим хийж үед орд, өргөө, хурим болж буй орчныг, гаднах байдлыг амгалан байлгаж харж хянаж, хэрүүл маргаан гарвал тэрнийг таслан зогсоох үүрэг хүлээсэн хүнийг хэлж байна. Тэрчлэн хуримлах гэдэг нь өнөө цагийн бидний ойлгож буй эхнэр нөхөр бололцох ёс бус харин баяр тэмдэглэх, найрлах гэсэн утгыг илтгэнэ. Тухайн үеийн монголын ихэс дээдэс, хаад ноёдын баяр ёслолоо тэмдэглэх, алжаалаа тайлдаг газар нь Ононы шугуй байсан бололтой байна. “МНТ”-нд “... хатгин хүн цулбуур хулгайсны хулгай баригдав. Бүри бөх тэр хүнээ өмөөрчээ Бэлгүдэй үргэлж барилдах учир баруун ханцуйгаа мулталж [гар] нүцгэн явах бөлгөө. Тийн мулталсан (сугалдаргалсан) нүцгэн мөрий нь Бүри бөх илдээр ангас [хийтэл] цавчжээ.” гэжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.73.). Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулсан “МНТ”-нд өгүүлснээр: “...Гэтэл хатагин овгийн нэгэн хүн бидний морины уяанаас цулбуур хулгайлж аваад баригдав.” (“Монголын Нууц Товчоо”, Орчин цагийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав., УБ.,2003, т.64.). “Чингис хааны Алтан нэртийн цэдиг”-т: “Түүний хойно, Тайчидын (Тайчуудын, хөр.) Чилгэр бөх муу сэтгэе гэж гэртээн нүх ухаж, дээр нь эсгий дэвсээд, эзэнд эчиж (одож, хөр.) төрөл төрсөн бидний өөр биш нэг билээ муу муугаар явахуу буй юу гэж [13.б] Богд эзнийг залав. Залахуйд Өгэлэн хатан эх нь зарлиг болов.

Хорт дайсныг цөөн гэж

Хорт могойг нарийн гэж бүү сана

Итгэл үгүй, сэрэлтэй (сэрэмжлэлтэй, хөр.) буй за

тэр үгэнд Богд эзэн зарлиг болов.

Хавт Хасар чи саадгийг минь хадгал

Бөх Бэлгэтэй чи засуул бай

Хачуга чи морь хадгал

Ойт Очугу чи дэргэд минь суу[14.а], ямарваа үйл мэдээ буюу гэж эзэн зарлиг болов. Эзэн гэрт орж эсгийн дунд суухуйд Очугу эзний биеийг татаад дэвсгэрийн захад суулгав. Төдий нэгэн эм дуулж (угтаан доголж хэмээн үг байсан болов уу, хөр.) ирээд эзний зөвтөөх (зөв талд байгаа, хөр.) дөрөөг огтолж авч одохуйг Бэлгэтэй үзээд, тэр эмийн хөлийг нь хуга ташиж орхив.” гэжээ. (“Чингис хааны алтан товч нэртийн цэдиг”, (монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Дашдэжид), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.25.). Лу “Алтан товч”-д “Чингис хаан өөртөө улс ирэв хэмээн баясч, Өгэлэн үжин, Хасар, Жүрхэний Сэцэн бэхи, Тайчутан бүгд элэлдэн зөвшөөлдөж, Ононы түнд хуримлая хэмээлдэж хуримлахуйд, урьд Жүрхэний Сэцэн бэхи, Тайчутан, Өгэлэн эх тэргүүлэн, Чингис хааныг залав. Төрөл төрсөн бидний өөр биш нэгэн билээ. Муу муугаар явахуу буюу гэж залахад, Өгэлэн эх зарлиг болов.

“Хортон дайсныг цөөн, хорт могойг нарийн гэж бүү сана. Итгэл үгүй сэрэлтэй буй” хэмээвээс, Богд эзэн зарлиг болов. “Хавт Хасар чи саадаг хадгал, бөх бэлгэтэй чи засуул бай. Хачугу чи морь хадгал, ойт Очигин чи миний дэргэд суу. Ямарваа үйл мэдээгүй буюу” гэж зарлиг болов. Жүрхэн муу сэтгэж, нүх ухах дээр нь эсгий дэвссэн ажгуу. Эзэн, эсгийн дунд суухуйяа завдсанд, Очигин эзний биеэс татаад дэвсгэрийн захад суулгав.” (Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой”, УБ.,1990, [35. b].) Хураангуй Алтан товчид, “... Эм хүн доголж ирээд **зөв тээх** (зөв тал дахь. хөр) **дөрөөг** огтолож авч одохуйг, Бэлгэтэй үзээд, тэр эмийн хөлийг нь хуга ташиж орхив.” гэжээ. (“Хаадын Үндсэн Хураангуй Алтан Товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.43.). Энэ тухай Лувсанданзаны “Алтан товч”-д “... **Жүрхэнээс нэгэн эм хүн** доголж ирээд, **зөвтөх** /зөв талын. хөр/ **дөрөөг** огтолож авахыг Бэлгүтэй үзээд, тэр эмийн хөлийг нь хуга ташиж орхив.” гэжээ. (Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.53). “МНТ”-д хатгин хүн цулбуур хулгайлж байгаад баригдаж байгаа тухай гарч байхад бусад сурвалжид Жүрхиний нэг эм хүн доголж ирээд морины зөв төө дөрөөг хулгайлах гэж байгаад баригдсан тухай өгүүлж байна. Энд чухам эзний унаж явсан морины дөрөө, цулбуурыг хулгайлсан нь тодорхойгүй боловч Чингис Эзний морины дөрөөг Жүрхиний талынхан хулгай хийлгэх гэж нэгэн эм хүнийг явуулсан нь харагдаж байна. Эндээс харахад Жүрхиний Сача бэхи нар Чингис хаантай тэрсэлдэж түүнийг ямар нэгэн байдлаар өдөөн хатгасан нь (Чингис хааныг хорлох санаа агуулж байсан нь) Жүрхиний талын хүн Чингис хааны морины эд хэрэглэлийг хулгайлах гэж оролдоод Бэлгүдэйд баригдаж, Бэлгүдэй, Бүри бөх нарын хооронд маргаан үүссэн тухай тэмдэглэгдэж үлдсэнээс тодорхой байна. Гэвч Саган Сэцэний “Эрдэний товч”-д өгүүлснээс харвал Жүрхэнээс нэгэн эм хүн хүрч ирээд Чингис хааны морины дөрөө эсхүл цулбуурыг хулгайлж аван одохуйяа Бэлгүтэйд баригдсан нь ил байна. Энэхүү Жүрхэний эм хүн Чингис хааны морины цулбуурыг (МНТ:цулбуур) хулгайлж авч байгаа нь цулбуургүй морь ижил олон сүрэг рүүгээ давхин одох ба Эзэн Чингис хаан унаж явах хүлэггүй үлдэх аюул тулгарчээ. Энэ тухай сурвалжид: “Тэндээс эзэн хүрч гэрт ороод, эсгийн дунд суун атал, оюут Очигин биеэс нь татаж, эсгий захад суулгавай. Төдий нэгэн эм хүн эзний зөв дөрөөг нитулж (огтолож, хөр.) аван одохуйяа, бөх Бэлгүтэй үзэн хөөж одоод, эмийн хөлийг хуга ташсанд, Бүри бөх Бэлгүтэйн мөрийг нь илдээр цавчин бүхийсэ, Тайчуудын нуусан цэрэг нь гарч байлдахуйд, хавт Хасар сум тоолон харваж унаган, есөн өрлөгүүд биеийг нь халхлан байж, **Бэлгүтэй Хорчины Тогтунга тайжийн эрмэг цагаагчиная солгой гараараа эзнийг мордуулаад**, мөн төдий байн аж, цавчин дарж бүрүүн, эрхэндээ оруулан барвай.” гэжээ. (Sagang Secen “Erdeni-yin tobci”, (Precious Summary), The Urga text transcribed and edited by, M.Go, I. de.Rachewiltz, J.R.Krueger and B.Ulaan, Faculty of Asian studies, The Anstralian National University, 1990, 62-63.) (“Чингис хааны Алтан товч нэргийн цэди”-г “ Бэлгэтэй намаат (борив хөхүүртэй, хөр) айргаар цохилцоод **Хорчины Тогтонгуйн эрмэг цагаагчинд эзнийг солгой гараар моринд унуулбай**” “Чингис хааны алтан товч нэргийн цэди”, (монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Дашдэжид), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.25.). Гэвч Мэргэн гэгээний “Алтан товч”-д өгүүлснээс харвал, Сача Бэхийн дагалт Булай (Бүри бөхийг хэлж байна. Л.Б) Очигэний морины цулбуурыг хулгайлж байгаад Бэлгүтэйд баригдсан талаар өгүүлж байна. (Сэцэн бөхийн дагалт Булай нэрт хүн Очигэний морин дахи цулбуурыг хулгалж (хулгайлж) өвөрлөв (өвөртөө хийв). Бэлгэтэй үзэн одож, Булайг нэгэн нудрагадаад цулбуураа авав. Булай очин уурлаж, илдээ гарган, Бэлгэтэйн мөрийг хааа цавчив. (Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан “Их Монгол Улсын Үндсэн Алтан Товч Тууж Оривой”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсрал хийсэн Д.Бүрнээ), УБ.,2006, т.66.) Рашпунцаг “Болор эрих”-д өгүүлсэн нь: “Сэцэн бөх бээр Тэмүжинийг хоймор суу хэмээн дахин дахин шаардавч, Тэмүжин сэжиглэж эс суувай. Төдий айраг ба архи уулгаж хуримлан байсаар, Сэцэн бөхийн түшмэл Болай нэрт хүний хөтөч нь Тэмүжинийг дагасан хүний мориноос цулбуурыг хулган (хулгайлан) авахуйг Бэлэгдэй үзээд барьсанд, Болай уурлаж, илдээр Бэлэгдэйн баруун мөрийг цавчвай.” гэжээ. (Рашпунцаг “Болор эрих”, Тэргүүн дэвтэр, (Харгуулан хөрвүүлсэн М.Баярсайхан, Ч.Нэргүй, Д.Бүдсүрэн), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.32.). “Юань Улсын судар”-г тэмдэглэсэн нь: “Тэр цагт Хааны дүү Билигт (伯勒格太 bo le ge tai) (Бэлгүтэй. Л.Б) Хааны хээр адууны хэргийг мэднэ. Бүрин (布琳 bu lin) (Бүри бөх. Л.Б) Сэцэн бухийн хээр адууны хэргийг мэднэ. Бүриний дагах хүн морины цулбуур хулгусанд (хулгайлсанд. Л.Б) Билигт барьжээ. (Юань Улсын судар 元史, (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002, т.29). Энэ нь “МНТ” болоод бусад сурвалж дахь Хатгин хүн эсхүл Жүрхэний нэгэн доголон эм хүн ирээд морины цулбуур хулгайлсан талаар өгүүлсэн байдгаас нэлээд өөрөөр бичжээ. Өөрөөр хэлбэл, Бүри бөх Чингис хааны, эсхүл Очигэний морины цулбуурыг авч тэдний аль нэгнийх нь мөрийг сул тавьж явуулах гэж байгаад Бэлгүдэйд баригдаж, үүнээс үүдэж Бүри бөх Бэлгүдэйн мөрийг цавчсан байна. Сурвалжуудад өгүүлж байгаачлан Бүри бөх Очигэний морины цулбуурыг хулгайсан уу, аль эсвэл Чингис хааны унаж явсан морины цулбуурыг хулгайлсан уу гэдэг асуулт урган гарч байна. Саган Сэцэний “Эрдэнийн товч”, “Чингис хааны алтан товчийн нэргийн цэди” зэрэг сурвалжуудад өгүүлснээс харвал, Жүрхиний талын хүн Чингис хааны морины цулбуурыг эсхүл дөрөөг хулгайлж аваад Чингис хаан унаж явах морьгүй хоцорсон байна. Гэвч зарим сурвалжуудад тухайлбал, Мэргэн гэгээний “Алтан товч” зэрэг сурвалжид өгүүлж байгаачлан Очигэний морины цулбуурыг Жүрхиний талынхан хулгайлсан гэдгээс задлан шинжилбэл, Жүрхиний Сача бэхи Чингис эзний морины цулбуурыг хулгайлуулсан ба хулгайлсан хүн нь Бэлгүтэйд баригджээ. Бас Чингис хааны мөрийг хараандаа байлгаж байсан хүний морины цулбуурыг бас хамтад нь хулгайлсан байх магадлалтай байна. Нөгөөтэйгүүр Лу Алтан товчид Чингис хааны мөрийг Хачигун барьж байсан тухай өгүүлж байхад Мэргэн гэгээний Алтан Товчид Очигэний морины цулбуурыг Булай хулгайлж аваад Бэлгүдэйд баригдсан тухай өгүүлж байна. Эндээс харвал Чингис хааны мөрийг Бэлгүтэй, Хачигун, Очигэн нар ээлжлэн харж байсан байна. Харин морины цулбуур хулгайд алдагдахад Чингис хааны

Тэмүжин мэдээд, ихэд сэргийлэн байсан тул Тэмүжин Бэлгүтэйг гадна морь бариулж байсан ба жүрхэний Бүрибөх тэр хуримыг засан бөлгөө. Харин Чингис хааны талаас Бэлгүтэй хуримыг засаж байв. Жүрхэний нэг эм хүн ирж зөвтөө дөрөөг огтолж авахыг Бэлгүтэй үзээд, түүний хөлийг хуга ташиж орхив. Бүрибөх өмөөрөн Бэлгүтэйн баруун мөрийг цавчив. Тэмүжин үзээд хилэгнэхүйд Бэлгүтэйн өгүүлсэн нь: Миний биед төдий л гэм болсонгүй тул ах, дүү лүгээ миний төлөө эвдэрсний хэрэггүй хэмээн хоригловч Тэмүжин хилэгнэж, тэд нарыг жанчихүйд Сэчэ-бэхи нар гуйж найрамдав”⁵⁵. “Чингис хаан, Бэлгүтэйн ятгасан үгийг үл хайхарч, хоёр этгээд (хоёр тал)-ээс модны гишүүдийг хуга татаж, айргийн бүлүүрийг сугачиж аваад зодолдож, жүрхын нарыг ялж Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрыг булааж авав. [Хасар харвах тутам нэг хүнийг унагаж байв. Бэлгүтэй хөхүүртэй айргаар цохилцож явав. Тайчууд нар Бэлгүтэйг барьж аваад хасаг тэрэгнээс хүлж тавив. Унтсан хойно Бэлгүтэй, хасгийг үүрсээр хүрч ирэв. А.то] Жүрхын нар найрамдан зохилдье гэснийг бид зөвшөөрч, Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёрыг буцааж өгөв.”⁵⁶ Тэмүжиний олон монгол овгийг нэгтгэж заналт дайснаудаас өш хонзонг авч байх энэ мөчид түүнд (Тэмүжинд) атаархаж хорссон хорсол мөн л тасраагүй байна. “... янз бүрийн ураг омгийн язгууртнууд бүхэл бүтэн айл өрх байтугай “хот хүрээгээрээ” нүүж ирж Тэмүжинтэй нийлж эхэлжээ.”⁵⁷ Энэхүү Тэмүжиний амжилтанд атаархсан атаархал нь түүний ах дүүгээс бас илэрч байв. Жүрхын овгийн Сача бэхи нар Бүри бөхтэй нийлж Тэмүжинийг хорлож үгүй хийхийг урьтал болгож байгаа нь тухайн үед монголын алтан ургийн дунд ч хаан ширээ, боржигин овгийн байр суурийн төлөө зөрчил явагдаж байсан нь харагдаж байна. Жүрхэний нэг эм хүн ирж Тэмүжиний унаж явсан морины зөв талын дөрөөг хулгайлах гэж байгаад Бэлгүтэйд баригджээ. Энэ нь Сача-бэхи нарын явуулсан өдөөн хатгалга байсан ба нөгөөтэйгүүр морины зөв талын дөрөөг/цулбуур.МНТ/ авах гэсэн оролдлого нь Тэмүжиний сүр сүлдийг үгүй хийж хорлох гэсэн санаа ч байсан байж мэднэ. Нөгөөтэйгүүр тулалдаан болоход өрөөсөн дөрөөтэй морь унасан хүн нэг тал руугаа илүү их дийлдэх муу талтай юм. Нөгөөтэйгүүр цулбуургүй морь хүнд хөтлөгдөхгүй ба хүн цулбуургүй морийг унаж үл болохыг Сача бэхи нар бодолхийлсон байсан биз ээ.

Жүрхэний Сача бэхи нар Чингис хааныг хорлохоор сэм хэлэлцэж, нэгэн эм хүнийг Их Эзэн хааны морины цулбуурыг хулгай хийлгэх явуулсан тухайд Чилгэр бөх нэгэнтээ оролцсон болох нь “Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч”⁵⁸, “Чингис хааны алтан товч нэртийн цэдиг”⁵⁹, Лу “Алтан

морийг хэн харж байв? гэдэг асуулт урган гарч ирж байна. Мэргэн гэгээний Алтан товчид өгүүлснээр Чингис хааны морийг Очигэний (ээлжинд) ээлж ирж харж байсан ба энэ үед Булай нэрт хүн морины цулбуур хулгайлж байгаад Бэлгүдэйд баригдсан болж таарч байна. Дээр сурвалжуудад Бэлгүтэй солгой гараараа, өөрөөр хэлбэл Бүри бөхөд цавчигдаагүй гараараа Чингис хааныг Тогтунга тайжийн эрмэг цагаагчинд мордуулсан тухай өгүүлж байгаа нь Жүрхэний Бүри бөх Чингис хааны унаж явсан морины цулбуурыг авч морийг сул тавьсан ба Чингис хаан унах морьгүй үлдээд Тогтунга тайжийн мориор хөл залгуулжээ гэдэг нь харагдаж байна. Мэргэн гэгээний “Алтан товч” дахь Бүри Очигэний морины цулбуурыг хулгайлж байгаад Бэлгүдэйд баригдсан тухай мэдээ нь “Нууц Товчоон”-д байхгүй зарим зүйлийг ил болгож өгч байна. *Жич, Лу Алтан товчид “МНТ”-д байгаа зарим үг, мэдээллүүд ялгаатай байна. Тухайлбал, “МНТ” Хатгин хүн цулбуур хулгайлж байгаад Бэлгүдэйд баригдаж байхад Лу Алтан товчид Жүрхэний нэг эм хүн доголж ирээд зөв талын дөрөөг хулгайлах гэж байгаад Бэлгүдэйд баригдсан тухай өгүүлж байна. Гэвч Лувсанданзан “МНТ”-г мөрдлөг болгож “МНТ”-ны ихэнхи зүйлийг зохиолдоо оруулж бичсэн нь нэгэнт тодорхой билээ. Лувсанданзан гүүш бээр “Алтан товч”-ийг зохиохдоо “МНТ” зохиолоос иш үндэс болгож өөрийн зохиолоо бичсэн ба нөгөөтэйгүүр “МНТ”-г товчлон хурааж, “МНТ” дахь үйл явдлаас хойших түүхэн хэргийг нэмэж бичсэн нь түүний зохиолын нэрнээс тодорхой харагдаж байна. Учир нь Лувсанданзан өөрийн зохиолоо нэрлэхдээ “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч” гэж өгүүлсэн нь уг “Алтан товч” зохиол нь эртний монголын хаад Чингис, Өгэдэй, Хубилай нарын үндэслэсэн төр ёсны зохиол болох “МНТ”-г товчлон хурааж бичсэнийг харуулж байна.*

⁵⁵ А.Амар “Монголын товч түүх”, /ред:А.Очир/, УБ.,1990, т.112.

⁵⁶ “Монголын Нууц Товчоо” (хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.), ред:Ш.Гаадамба, (МНТ дөрөв дэх удаагийн хэвлэл), (132 дүгээр зүйл) УБ.,1990. Т.83.

⁵⁷ Б.Я.Валидимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.23.

⁵⁸ Ш.Чоймаа “Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч”, (Эх бичгийн судалгаа), тэргүүн дэвтэр, УБ.,2002, т.287-288.

⁵⁹ “Чингис хааны Алтан товч нэртийн цэдиг”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Дашдэжид), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.25.

товч”⁶⁰, Саган Сэцэн “Эрдэнийн товч”⁶¹, “Хөх түүх”⁶², Галдан “Эрдэнийн эрих”⁶³, В.Инжиннаши “Хөх судар”⁶⁴ зэрэг сурвалжуудад хадгалагдаж үлджээ. Гэвч Тайчуудын Чилгэр бөх Чингис хааныг хорлохоор Жүрханий Сача бэхи нартай сэм хэлэлцэж, гэрийн дотор нүх ухаад дээр нь эсгий дэвсэж бэлдсэн тухай “МНТ”-д байхгүй билээ. Энэхүү гэр дотор нүх ухаж, дээр нь эсгий дэвсээд дайснаа хорлож алах үзэгдэл нь 13 дугаар зуунд тун ховор үзэгдэл бөгөөд харин феодалын бутралын үед төрийн их хуралдай, ноёдын чуулган чуулахад ноёдууд өөрсөдтэй нь үзэл бодол, санаа сэтгэл таархгүй зарим хошуудын захирагч, ноёдыг тусгай ухааж бэлтгэсэн нүх рүү унагаж амийг нь хорлох үзэгдэл түгээмэл байв. Бидний бодохоор дээрх сурвалжуудын ихэнх нь Манжийн ноёрхолын үед бичигдсэн тул феодалын бутралын болоод манжийн үеийн монгол ноёд нэг нь нэгнийгээ үгүй хийж хорлон алж байсан аргыг зохиолдоо илүү их тусгаж бичсэн нь харагдана.

Чингис хаан Жүрханий Сача бэхи нартай нийлж хуримласан хурим дээр Бүри бөх Бэлгүтэйн мөрийг цавчсан тухайд Чингис хаан сүүлд Бэлгүтэйгээр Бүри бөхийн нурууг хугалуулж амь насыг нь хохироож өш хорсолоо авчээ. Басхүү Бүри бөх Сача бэхи нартай нийлж өөрийнх нь эсрэг хорон санаа агуулж байсныг Тэмүжин аль хэдийн мэдсэн байсан учир Бүрийг бөхийг хороов. Тэмүжиний их зорилгын өмнө тэрсэлсэн дайсантай тэмцэх тэмцэл Бүри бөхийг цаазлах мөчид ч илэрч байна.

Чингис хаан олон монгол овог, аймгийг нэгтгэж нэгэн захиргаан дор оруулахын тулд ихээхэн хүч, ухаан, сэтгэл зүйн асар их бэлтгэл, зориг тэвчээр зарцуулсан нь тодорхой. Тэмүжин Их Монгол Улсыг үндэслэн байгуулахын тулд урьдаар монгол олон овог аймгуудыг нэгтгэн, тэдний хүчийг зөв зүйтэй зангидаж атгах нь чухалтай байлаа. Иймд Тэмүжиний эхний зорилт бол юуны урьд овог аймгуудыг өөрийн харьяанд оруулах, өөртэй нь тэмцэлдсэн дотоод хүчийг дарж авах нь туйлаас зүйтэйг тэр мэдэж байв. Гэтэл Чингис хааны ойр төрөл Жүрхин нар эзэн хаантай тэрсэлдэх болов. “Чингис хааны ауруг (ар гэр) Харилту нуурт [байсан] болой. Ауругт хоцорсон [хүмүүсийг] Жүрхин, тавин хүний хувцас тонож, арван хүнийг алжээ.”⁶⁵ “Чингис хаан Тоорил хан хоёр Жүрханий Сача бэхи, Тайчу тэргүүтэн Жүрхинээ хэлүүлж илгээрүүн:

“Эрт өдрөөс бидний

Эцэг өвгөдийг барсан татаарыг

Эдүгээ энэ ханалга дор хамсан

Хамт морильё” хэмээн илгээв. Жүрхинээс [цэрэг] хүрч ирэхийг зургаан өдөр хүлээж ядаад”⁶⁶ (Жүрхин нар эс ирэв). Энэ тухай “Юань Улсын судар”-т тэмдэглэсэн нь: “Тэр учирт Татар аймгийн дарга Могужин сорьт (摩古津掃里圖 mo gu jin sao li tu) Алтан (金 jin) улсын холбоог тасарсанд Алтан улсын эзэн чэнсьян (丞相 cheng xiang) Ван Ян Сьян (完颜~囊 wan yan xiang)-ыг илгээж цэрэг авч хөөсөнд хойш буруулахыг Хаан сонсоод ойр цэргийг мордуулан [19] Ону голоос угтаж цохиход басхүү Сэцэн Бухуд ухуулан, аймгийн хүнээн авч туслахаар ирэгтүн хэмээж зургаан өдөр хүлээвээс хүрч ирсэнгүй. Хаан өөрөөн байлдаж Могужин сорьтыг алаад түүний цэргийн хүнсийг дуусган олзлов. Хааны харьяат Найман (奈曼~乃蛮 nai man) аймгийн хүнд уулгагдсан тулд Хаан дайлсугай хэмээн басхүү жаран хүнийг илгээж Сэцэн бухигээс цэрэг авахаар одвоос Сэцэн Бухигээс хуучин өсийн учирт түүний арван хүнийг алаад, тавин хүний дээлийг тайлж эгүүлсэнд Хаан хилэгнэж өгүүллүүн: “Сэцэн Бухи хэзээний Шихирийг туйвандаж, миний Билигтийг шархдуулаад эдүгээ бас аймшиггүй дайсны байдлыг

⁶⁰ “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой”, УБ.,1990, [35.b]-[36.b].

⁶¹ Sagang Secen “Erdeni-yin tobci”, (Precious Summary), The Urga text transcribed and edited by, M.Go, I. de.Rachewiltz, J.R.Krueger and B.Ulaan, Faculty of Asian studies, The Anstralian National University, 1990, 62-63.

⁶² “Хөх түүх”, ӨМСХХ, 1996, т.49.

⁶³ Галдан туслагч “Эрдэнийн эрих”, ӨМАХХ, 1999, 134.

⁶⁴ В.Инжиннаши “Хөх судар”, Тэргүүн дэвтэр, (Кирилл үсэгт хөрвүүлсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), УБ.,2005, т.534-536, 539-542.

⁶⁵ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.75.

⁶⁶ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.74.

нэхэж намайг [20] дарлах ажгуу”⁶⁷ хэмээгээд түүнээс цэрэг авч алс давж байлдаад түүний аймаг олныг алж олзлов.”⁶⁸ гэжээ. Бас тэд (Жүрхин нар) олон монгол овог аймгийг нэгэн захиргаан дор нэгтгэж байсан Чингис хааны харъяанд оролгүй Хэрэйдийн Ван ханы мэдэлд орсон зэрэг нь ⁶⁹ Чингисийн уур хилэнг ихээр хүргэв. Түүнчлэн Тэмүжиний өвөг эцгийн дүүгийн хөвүүн Бүри бөх Жүрхиный талд орж Чингис хааны эсрэг тэмцэх болсон нь түүний уур хилэнг улам ихээр бадраасан нь мэдээж. Уг нь Бүри бол улсын бөх хүн байжээ. Тэр нэр хүндтэй улсын бөх атал Чингис хааны эсрэг хуйвалдаанд оролцож “Улсын бөх хүн”-нд байж боломгүй авир гаргав. Үүнийг мэдсэн Чингис хаан Бүри бөхийн нурууг Бэлгүтэйгээр санаатайгаар хугалуулж амь насыг үгүй хийв. Ийнхүү Бүри бөх Жүрхиный Сача бэхи нартай нийлж Чингис хааны эсрэг тэмцэх болсон нь нэлээд учир шалтгаантай биз ээ. Жүрхиный Сача бэхи Чингис хааны ойр “Улсын бөх” Бүрийг ашиглаж Тэмүжиний эсрэг тэмцэж, түүнийг хороохоор шийдэж арга мэх зохиож байсныг Тэмүжин аль хэдийн мэдсэн байв. Уг нь Жүрхин нар бол Чингис хааны ойр төрөл билээ. “Эд Жүрхин иргэнийг “Жүрхин” [гэсэн] ёсон болбоос Хабул ханы долоон хөвүүдийн их ах Охин-барахаг бөлгөө. Хөвүүн нь Сорхату-Жүрхи бөлгөө. [Тэр] Жүрхин [овогтон] болов.”⁷⁰ Гэтэл Чингис хаанд олон монгол овог цөм түүний мэдэлд бүрмөсөн хараахан ороогүй байсан энэ мөчид Чингис хааны ойр төрөл жүрхин нар Эзэн Чингис хааны захиргаанд орох ёстой атал хаантай тэрсэлдэв. Уг нь Жүрхиный Сача бэхи Жамухаас салж Тэмүжинтэй ирж нэгджээ.⁷¹ Гэвч Сача бэхи тэргүүтэй Жүрхин овгийнхон Чингис хааны эсрэг бодол тээжээ. Ийм нөхцөл байдал үүссэн үед Чингис хаан тэднийг (Жүрхин нарыг) дарж өөрийн эрхшээлдээ оруулах нь чухалтай болж ирэв. Энэхүү Чингис хааны Жүрхин нарыг байлдан дарсан явдал нь бусад монгол олон овог аймгийнхан өөрт нь нэгдэж, тэд (бусад овог аймгууд) Эзэн Чингис хааны эрхшээлд өөрийн эрхгүй багтан орох нөхцөл байдлыг бий болгоход тустай гэдгийг тэрээр(Чингис хаан) сайн ойлгож байв. Нөгөө талаар Тэмүжинийг Монголын их хаан болоход Сача бэхи өөртэй нь өрсөлдөх хүчин гэдгийг тэрээр мэдэж байв. Сача бэхи бол алтан ургийн хүн байсан ба нөгөө талаар тэр тухайн үед улс төрийн ноён нуруу, үзэл бодлын хувьд нэлээд чадвартай нэгэн байсан бололтой юм. Учир нь Тэмүжинийг хаан өргөмжилөхөд Сача бэхи голлох үүрэг гүйцэтгэснээс тодорхой байна.⁷² Ингэж үзвэл тэр (Сача бэхи) 13 зууны Монголын улс төрийн амьдралд зонхилох (үүрэгтэй) байсан нь харагдаж байна. Сача бэхи Тэмүжинээс өрсөж Монголын хаанд өргөмжлөгдөх өндөр магадлалтай хүн байжээ. Энэ

⁶⁷ “МНТ”-нд өгүүлсэн нь: “...Жүрхинээ тийн хөнөөгдөв хэмээн манай зурагт хоцрогсод Чингис хаанд мэдүүлбээс энэ хэлийг сонсоод Чингис хаан маш хилэнгэж өгүүллүүн: Жүрхинээ бид яагаад ийн хөнөөгдөх болов? Ононы шугуйд хуримлахад тогооч Шихихүрийг мөн занчив. Бэлгүдэйн мөрийг бас цавчив. Зохилдоё хэмээж Хорижин хатан Хуурчин хоёрыг буцааж өгөв бид. Түүний хойно эртний өшөөтэй болсон, бидний эцэг өвгөдийг барагсад татаарыг хамсан морильё хэмээн Жүрхиныйг зургаан өдөр хүлээж эс ирцгээв. Эдүгээ бас дайсантай хамжиж мөн дайсан болов” хэмээгээд Чингис хаан Жүрхинд морилов.” гэжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.75.)

⁶⁸ Юань Улсын судар 元史 (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002, т.29.

⁶⁹ Жүрхин нар Тэмүжинийг хаан ширээнд өргөмжлөгдөх эхэн үед түүний талд орж Тэмүжинийг дэмжиж, харин явц дунд тэд (жүрхин нар) бусад аймгийн харъяанд орсон байна. Сүүлд Чингис хаан Хэрэйдийн Ван ханы мэдэлд орсон Сача Тайчу хоёрт хандаж: Одоо та нар хан эцэгт минь үнэнчээр нөхөрлөж явтугай, та нарыг буцаамтгай гэдэг билээ. Битгий дахин урваж одогтун гэж хэлжээ. Энэ нь Жүрхин нар Чингис хааны харъяанаас гарч Хэрэйдийн Ван ханы мэдэлд орсныг харуулж байна.

⁷⁰ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.77. Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулсан “МНТ”-нд өгүүлсэнээр: “Тэд Хабул хааны долоон хөвүүний ахмад Охинбархагийн хөвүүн Хутугту Жүрхи, түүний хөвүүн Сэчэ бэхи, Тайчу хоёр бүлгээ. Тэд жүрхи овогтон болов.” (“Монголын Нууц Товчоо” (Хуучин монгол хэлнээс орчин цагийн бичгийн хэлээр Ц.Дамдинсүрэн орчуулав. Ред: Ш.Гаадамба) /Дөрөв дэх удаагийн хэвлэл/, (139 дүгээр зүйл), УБ.,1990, т.88)

⁷¹ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.67. Асрагч нэргийн түүх” зохиолд өгүүлсэнээр: “Жүрхэнээс Сэцэн бэхи нэгэн хүрээ, Нэгүн тайшийн хөвгүүн Хучир бэхи нэгэн хүрээ, Хотула ханы хөвгүүн Алтан очигин нэгэн хүрээ, Жамухаас хагацан ирээд Чингист өгүүллүүн: - Чамайг хаан болгоё. .... Чингисийг хаан болговой. (“Асрагч нэргийн түүх” (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Ph.D) Далайн Заяабаатар)(XVII зууны монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.19.)

⁷² Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, (123 дугаар зүйл), УБ.,2000, т.67

үүднээс үзвэл Чингис хааны улс төрийн үйл ажиллагаанд тэрсэлдэх хүн Сача бэхи байсан учир Тэмүжин түүнийг хороосон ч байж болох. “Сорхан хэмээгч мэргэн өвгөн хаан суух хүндтэй нэр бүхий хэдэн хүнийг тоочихдоо хамгийн тэргүүнд Сацэ бэхийг нэрлэсэн нь санамсаргүй хэрэг биш ээ. Ийнхүү Жүрхэн нар Тэмүжиний эсрэг ямагт дайсагнаж байсан учраас Жүрхэн нарыг довтолж Сацэ Бэхи түүний дүү нарыг барьж аваад хэлсэн үгэндээ эзэн болсонгүй гэж хоёуланг алжээ.”⁷³ Нөгөө талаар Нууц Товчоонд өгүүлсэнчлэн Хабул хааны хөвүүн Охинбархаг өөрийн иргэдийн дотроос **Эрхийдээ эрчимтэй Элгэндээ шүүстэй Уушгиндаа ууртай Урулдаа хилэнтэй Хүчит бөх ба Эрдэмт эрсийг** ялгаж хөвүүндээ өгчээ. Ийнхүү уур омогтой, чанга зүрхтэй хүмүүс нийлсэн тул Жүрхин гэж нэрлэжээ.⁷⁴ Жүрхин овийнхон уур омогтой, эрдэмт эрсээр дүүрэн байсан тул тэд Чингис хаантай эн зэрэгцэх ухаан, хүч тэдэнд мөн ноёрхож байсан нь лавтай. Иймд Чингис хаантай хүч тэнцүү дайсан ах дүү бий болж өөртэй нь тэрсэлдэхийг тэр тэвчиж сууж үл чадах учир Жүрхин овгийн толгойлогчийг цаазалж, энэ овгийг эзэлж авч жанжин нөхөддөө хувааж өгч⁷⁵, ард иргэнийг нь Чингис хаан өөрийн өмч иргэн болгов.⁷⁶ Юань Улсын судар”-т тэмдэглэсэн нь: “...Гагцхүү Сэцэн Тайчу арайхан эм хөвгүүнээн авч хэлтэрч хэдэн сар өнгөрөв. Хаан басхүү Сэцэн Тайчуг дайлахад нэхэж Тольт (圖烈圖 tu lie tu) хавцалд хүрч сөнөөжээ.”⁷⁷ гэжээ. Энэ нь Жүрхин овгийнхныг хэзээ ч дахин нэгдэхгүй болгож, өөртэй нь тэрсэлдэх хүч чадалтай, эрдэмт эрс өөр өөр хүний харьяанд хүчинд автан орсон тул Чингис хаантай тэрсэлдэх хүн үгүй болж түүний сэтгэл амрав.

Дүгнэлт

Эртний түүхтэй Монголыг өөрийн гарт оруулах гэсэн олон овог аймаг хоорондоо тэмцэлдэж, энэ үед алтан ургийн залгамж Бартан баатрын хөвүүн Есүхэй баатар хорлогдож, түүний мэдэлд байсан олон овог аймгууд Өэлүн эхийг хөвүүдийн хамт буурин дээр нь орхин нүүж, түүнийг ганцаардуулжээ. Энэ бүхнийг нүдээрээ харсан Тэмүжин, Бэгтэр нарын сэтгэхүйд айдас түгшүүр, үзэн ядалт дүүрч нөгөөтэйгүүр тэд эндээс өмнөө маш том (томоохон) зорилт тавьжээ. Энэ бол Өэлүн эхийг хэдэн хөвүүдийнх нь хамтаар орхин нүүсэн олон монгол овгийг буцаан авчирах гэж зовон зүдэн байсан эхийгээ Тэмүжин харж, эндээс олон овог аймгийг нэгтгэх санаа Тэмүжинд сая төрсөн ажгуу. Ийнхүү Тэмүжиний их хүсэл зоригийн тууштай бөгөөд мятрашгүй тэмцэл эхэлсэн байхыг ч үгүйсгэхгүй юм. Их хүсэл зоригийг өмнөө пайз болгосон Тэмүжиний оюун санаанд сая зөрчилдсөн (явдал) хэрэг бол Бэгтэр түүний дүү Бэлгүтэй нараас гарах араншин байжээ. Бэгтэр бол өөрийн гэсэн биеэ даасан үзэл бодолтой, аливаа зүйлийг хийхдээ өөрийн зорилгыг түрүүнд тавьдаг, өөрийн эрх мэдлийг шууд гаргадаг бөгөөд энэ үүднээс үзвэл тэрээр бага зэрэг дээрэлхүү байсан байх. Тэмүжиний хувьд мөн л өөрийн гэсэн биеэ даасан бодолтой, шийдвэр гаргахдаа зоримог, шударга үнэнч байдлыг түрүүнд тавьдаг хөвүүн байжээ. Тэмүжин, Бэгтэр нарын зан байдал, ёс суртахуун тэдний хооронд үүсэх зөрчилт байдалд нилээд шийдтэй үүрэг гүйцэтгэсэн нь тодорхой юм. Тэдний тэмцэл оюун санааны хүрээнд явагдсан юм. Тэмүжин, Бэгтэр нарын хоорондын зөрчил нь Монгол олон овог аймгийг нэгтгэж нэгэн захиргаанд оруулах тухай бодол бүхнийг агуулж байснаараа онцлогтой юм Бэгтэр, Бэлгүтэй нарын түрэмгий байдал нь олон

⁷³ Ш.Нацагдорж “Чингис хааны цадиг”, УБ.,1991, т.70.

⁷⁴ “Монголын Нууц Товчоо” (хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.), ред:Ш.Гаадамба, (МНТ дөрөв дэх удаагийн хэвлэл), (139 дүгээр зүйл) УБ.,1990. Т.88.

⁷⁵ “Монголын Нууц Товчоо” (хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.), ред:Ш.Гаадамба, (МНТ дөрөв дэх удаагийн хэвлэл), (186 дүгээр зүйл) УБ.,1990. т.147.

⁷⁶ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.77.

⁷⁷ Юань Улсын судар 元史, (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002, т.29.

Монгол овог аймгийг буцаан авчирч нэгтгэх гэсэн байдалд ямар нэгэн байдлаар сөргөөр нөлөөлнө гэдгийг Тэмүжин ойлгож байжээ. Мөн Бэгтэрийн зан авир ч ирээдүйн их үйл хэрэгт тусыг үл өгнө гэдгийг Тэмүжин мэдсэн байв. Мөнхүү Бэгтэр ч Есүхэйн хүү учир тэрээр олон овог аймгийг нэгтгэх их санаа түүнд байсан биз ээ. Ийнхүү Тэмүжин, Бэгтэр нарын зөрчил бол улс төрийн эрхийг авах гэсэн оюун ухааны томоохон зөрчил болж орхижээ. Энэ бол тухайн нийгмийнхээ хувьд маш том тэмцэл, нийгмийн оюун санааны хувьд томоохон дэвшил болж өгснийг ч орхиж болохгүй билээ. Аливаа зөрчилт байдлын дундаас дэвшил гарах боломж нь нээлттэй болдог учир тэдний зөрчилт тэмцэл бол нийгмийн хүрээг улам сонирхолтой болгож, Тэмүжин болон түүний гэр бүлийнхнийг анзаарч харах, тэдэн рүү анхаарлаа чиглүүлэхэд нөлөөлж чаджээ.

Бэлгүтэй Бүри бөхийн нурууг хугалж түүнийг хороосон нь эзэн Чингис хаан өөрөөс урвасан нөхрөө цаазалж байгаа нь харагдаж байна. Нөгөөтэйгүүр Чингис хаантай Жүрхин овгийнхон тэрсэлдэх болсон хийгээд энэхүү Тэмүжиний эсрэг түүний ах дүү нар түүнтэй шөргөөцөлдөх байдалд Бүри бөх нэгэнтээ оролцсон байв. Энэ нь Чингис хааны эсрэг алтан ургийнхан дотроос ч тэмцэл өрнүүлж байсныг Нууц Товчооны зохиогч нуулгүй бичжээ. Эндээс харвал Тэмүжиний их үйл хэрэгт алтан ургийнхан ч бүгд таатай хүлээж авсангүйг харуулна. Чингис хааныг Их Монгол Улсыг байгуулж, дэлхий дахиныг тохинуулж их гавъяа зүтгэл байгуулахад түүний өмнө олон олон саад бэрхшээл байв. Харин Чингис хаан тэр бүгдийг өөрийн ухаанаар сөрөн гарч чаджээ. Жүрхиний Сача бэхи нар Чингис хаантай эн зэрэгцэх хүч, ухаан ноёрхож байсан учир тэд Тэмүжинтэй тэрсэлджээ. Энэ нь 13 дугаар зууны монголын нийгэмд дан ганц хүний ноёрхол байсангүй харин олон үзэл санаа өөр хоорондоо тэмцэлдэж байсныг харуулна. Иймд Чингис хаан өөртэй нь өрсөлдөх хүчин гарч ирж буйг хараад Жүрхиний Сача бэхи түүний дүү Тайчу нарыг язгууртны ёсоор битүүлж алжээ. Сүүлд Бүри бөхийг ч Бэлгүтэйгээр нурууг нь хугалуулж хороож байгаа нь Чингис хаан өөрийнх нь эсрэг хорон санаа өвөртлөгчдийг /тэмцэх хүчийг/ ямагт өөрийн ухаан, цэргийн хүчээр дарсныг харуулна. Жүрхэний нэгэн эм хүн морины цулбуур хулгайлах гэж байгаад Бэлгүдэйд баригдсан тухайд зарим түүхэн сурвалж дахь мэдээг нягталж үзвэл Жүрхэний Бүри бөх Чингис хааны унаж явсан морины цулбуурыг авч мориныг сул тавьсан ба Чингис хаан унах морьгүй үлдээд Тогтунга тайжийн мориор хөл залгуулжээ гэдэг нь тодорхой байна. Ингэж үзвэл, нэгэн эм хүн морины цулбуур хулгайлсан бус харин Бүри бөх Чингис эзний морины цулбуурыг хулгайлж яваад Бэлгүдэйд баригдаж, Бүри бөх Бэлгүдэйн мөрийг цавчжээ. Нэгэн эм хүн морины цулбуур хулгайлсан гэдэг нь магадгүй Бүри бөхийг эм хүнээс дор авирлаж, Чингис эзний морины цулбуурыг хулгайлсан болохоор нь түүнийг басамжлан өгөөдөж бичихдээ нэгэн эм хүн болгож бичсэн байх магадлалтай юм.

Жүрхиний Сача бэхи, Тайчу нар Бүри бөхтэй нийлж Чингис хааныг хорлож алахыг завджээ. Иймд Чингис хаан Жүрхиний Сача бэхи, Тайчу нарыг битүүлж алж, Бүри бөхийг Бэлгүтэйгээр нурууг нь хугалуулж алжээ.

Чингис хаан, Жүрхиний Сача бэхи нарын хооронд өс бололцож зодоон гарах шалтгаан юунаас үүдэж би болов? Зоогийн эрхлэгч -(Юань Улсын сударт тэмдэглэсэнээр) Шихигүрийг Хуурчин хатан загнаж *(занчих-Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”*. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.73)., *(зодчухуй.хөр Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.53), (туйвандах-Юань Улсын судар) (Хорожсин хатан, Хуурчин хоёр Шихигүр сөнчийг доромжилов. С.А.Козин 1941-Антоон Мостаэртын мөн зохиол, тал.48.)-аас үүдэж төрөл төрөгсдийн хооронд өс бололцжээ.*

Түлхүүр үг: Монголын Нууц Товчоо, Тэмүжин, Бэгтэр, Бэлгүтэй, Бүри бөх, Жүрхин нар

Abstract: This study aimed to conduct analysis on some events of the “Mongolian Secret History” and provide with some explanations. In order to do this, historic data included in the Mongolian Secret History were compared with other information sources, and studied from historic point of view. As seen from this study, it is clear that conflict between Belgutei and Buri wrestler was caused by serious reason. This explanations and interpretations were resulted from careful study of historic events, including contradiction between Chinggis khan and the Jurkhin family, Jurkhin Sacha Bekhi, Taichu and Buri wrestler’s joint attempt to kill Chinggis Khan.

Товчлол. Тус өгүүлэлд “Монголын Нууц Товчоон” дахь зарим үйл явдлыг задлан шинжилж, тайлбар гаргалгаа хийхийг оролдов. Ингэхдээ Монголын Нууц Товчоон дахь түүхэн мэдээг бусад сурвалжуудтай харьцуулж, түүхийн судалгааны үүднээс асуудлыг авч үзэв. Бэлгүтэй, Бүри бөх нарын хооронд үүссэн зөрчилдөөн нь нэлээд гүн учир шалтгаантай байна. Энэ нь Чингис хаантай Жүрхин нарын тэрсэлдсэн байдал, Эзэн Чингис хааныг Жүрхиний Сача бэхи, Тайчу нар Бүри бөхтэй нийлж хорлохыг завдсан зэрэг түүхэн үйл явдлыг сурвалж бичгийн мэдээнд үндэслэж тайлбар гаргалгаа хийв.

Ном зүй

1. “Асрагч нэртийн түүх” (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Ph.D) Далайн Заяабаатар), (XVII зууны монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011.
2. Антоон Мостаэрт “Монголын Нууц Товчооны зарим хэсгийн тухай”, Антоон Мостаэрт Монгол Судлалын төв, ISBN 978-99929-78-71-6, УБ.,2010.
3. Амар А. “Монголын товч түүх”, /ред:А.Очир/, УБ.,1990.
4. Баясах Ж. “Их Монгол Улсын түүхэнд холбогдох хоёр сурвалж бичиг”, УБ.,2005.
5. “Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл”, (Х.Асралт, Хөх-Өндөр нар харгуулан орчуулав), Монгол тулгар бичгийн цуврал, Өвөр Монголын Соёлын Хэвлэлийн Хороо, 1985.
6. Валидимирцов Б.Я. “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996.
7. Гаадамба Шанжмятавын “МНТ”-ныг нягталж сэргээсэн сийрүүлэг, УБ.,1990.
8. Ната Гомбованжил “Алтан эрих”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн доктор(Ph.D), проф Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
9. Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулсан Чойнзонгийн Баатар), ред:Сандуйжавын Одхүү, УБ.,2001.
10. Гончигжав “Дай Юань Улсын суут Богд Чингисийн сувд эрих хэмээх шастир оршвой”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн С.Амарбаяр), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
11. Дарма гүүш “Алтан хүрдэн мянган хигээст” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Т.Жамъянсүрэн, Л.Халиун), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
12. Галдан туслагч “Эрдэнийн эрих”, ӨМАХХ, 1999.
13. Галдан “Эрдэнийн эрих хэмээх түүх болой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, эхүүдийг харьцуулан тулгаж, оршил бичин, тайлбар хийсэн доктор Ж.Гэрэлбадрах, Д.Бүдсүрэн, П.Бямбахорол), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
14. Ишбалдан “Монголын оронд хааны угсаа хийгээд шашин дэлгэрсэн, шашныг баригчин үсэг урласан, хийд аймаг тэргүүтэн ямар мэт гарсны ёсыг номлосон эрдэнийн эрих оршвой” (Төвд хэлээрхи сурвалжуудтай харгуулан, монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил

- бичиж, тайлбар, хэлхээс хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
15. В.Инжиннаши “Хөх судар”, Тэргүүн дэвтэр, (Кирилл үсэгт хөрвүүлсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), УБ.,2005.
  16. Инжаннаши Ванчинбалын “Хөх судар”, (Тэргүүн дэвтэр), (Монгол бичгээс хөрвүүлэн оршил бичиж, тайлбар зүүлт хийсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
  17. Курчки А.И, Гумилев Л.Н. “Хар домог”, УБ.,1992.
  18. Лувсанданзан “Эртний Хаадын Үндэслэсэн Төр Ёсны Зохиолыг Товчлон Хураасан Алтан Товч Хэмээх Оршвой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, харгуулан тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
  19. Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011.
  20. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
  21. “Монголын Нууц Товчоо” (хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.), ред:Ш.Гаадамба, (МНТ дөрөв дэх удаагийн хэвлэл), УБ.,1990.
  22. Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан “Алтан товч” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
  23. Нацагдорж Ш. “Чингис хааны цадиг”, УБ.,1991.
  24. Рашпунцаг “Болор эрих”, Тэргүүн дэвтэр, (Харгуулан хөрвүүлсэн М.Баярсайхан, Ч.Нэргүй, Д.Бүдсүрэн), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006
  25. Райнхолд Нойман-Ходиц “Чингис хаан” (Болгар хэлнээс орчуулсан Д.Батсайхан), Монгол найруулгыг хянан тохиолдуулсан Б.Даш-Ёндон, УБ.,2002.
  26. Рачневский П. “Чингис хаан, түүний амьдрал үйлс”, УБ.,1983.
  27. Sagang Secen “Erdeni-yin tobci”, (Precious Summary’), The Urga text transcribed and edited by, M.Go, I. de.Rachewiltz, J.R.Krueger and B.Ulaan, Faculty of Asian studies, The Anstralian National University, 1990.
  28. Саган Сэцэн “Эрдэнийн товч”(Сонгомол эх бэлтгэж, хөрвүүлэг, тайлбар зүүлт хийсэн М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
  29. Б.Сумъяабаатар “Монголын Нууц Товчоон Үсгийн галиг”, редактор:Л.Манлажав, Ц.Шагдарсүрэн, УБ.,1990.
  30. “Хаадын Үндсэн Хураангуй Алтан Товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011.
  31. “Хөх түүх”, ӨМСХХ, 1996.
  32. “Чингис хааны алтан товч нэртийн цэдиг”, (монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Дашдэжид), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006.
  33. Чоймаа Ш. “Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч”, (Эх бичгийн судалгаа), тэргүүн дэвтэр, УБ.,2002.
  34. Цэрэнсодном Д. “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртогоо/, УБ.,2000.
  35. “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
  36. Лео Де Хартог “Дэлхийг эзэгнэгч Чингис хаан”, /Эх хэлнээ хөрвүүлсэн Ж.Насанжаргал, хянан тохиолдуулсан Академич Ч.Далай/, УБ.,2004.

Л.Баасандорж

37. Поуха П. “Монголын нууц товчоо бол түүх ба уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн” Шинжлэх Ухааны Хүрээлэнгийн хэвлэл, Улаанбаатар, 1957.
38. Жү Яотин “Чингис хааны түүх шастир” (Хятад хэлнээс орчуулсан Оцолын Адъяа), УБ.,2002.
39. Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой”, УБ.,1990.
40. Юань Улсын судар 元史 (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002.